

ПВНЗ «МІЖНАРОДНИЙ ЕКОНОМІКО-ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ АКАДЕМІКА СТЕПАНА ДЕМ'ЯНЧУКА»

Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВИТИ
«МАГІСТР»

Шістдесятники та зародження дисидентського руху в Україні

Виконав (ла):
Студент (ка)
Галузі знань 01 Освіта/Педагогіка
Спеціальності
014.13 Середня освіта «Історія»
Групи –ПП-221 (м)
Іванов Захар Юрійович
Науковий керівник:
к. і. н., доц.
Лопецька Наталія Миколаївна
Рецензент:
к.і.н. доц., доцент кафедри
методики викладання і змісту
освіти РОШПО
Данильчук Віталіна Романівна

Рівне -2024

УДК 94 (477) : 316.647.6 „, 1960 / 1980 ”

ІВАНОВ З.Ю.

Шістдесятники та зародження дисидентського руху в Україні

У кваліфікаційній роботі досліджується процес виникнення шістдесятників та дисидентів в Україні. Проаналізовано основні цілі та ідеї руху шістдесятників. Охарактеризовано визначні постаті шістдесятників в Україні. В науковій роботі досліджено виникнення та основні ідеї дисидентства. Проаналізовано особливості діяльності правозахисного руху, його ідеї, цілі. Досліджено найбільш відомих представників дисидентства. Досліджено змістовні позиції видань «самвидаву», їхнє значення.

Ключові слова: шістдесятники, дисидентський рух, «самвидав», опозиція, правозахисний рух, Українська Гельсінська Група.

IVANOV Z.

The sixties and the birth of the dissident movement in Ukraine

The qualifying work examines the process of the emergence of sixties and dissidents in Ukraine. The main goals and ideas of the sixties movement are analyzed. Prominent figures of the sixties in Ukraine are characterized. The scientific work examines the emergence and main ideas of dissidence. The peculiarities of the activity of the human rights movement, its ideas and goals are analyzed. The most famous representatives of dissidents have been studied. The substantive positions of "self-publishing" publications and their significance have been studied.

Key words: sixties, dissident movement, "self-publisher", opposition, human rights movement, Ukrainian Helsinki Group.

Зміст

Вступ	4
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА	9
1.1. Рух шістдесятників, їх основні цілі та ідеї. Організації, які об'єднували шістдесятників	9
1.2. Визначні постаті шістдесятників в Україні	31
РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ІДЕЇ ДИСИДЕНСТВА	50
2.1. Політичні репресії. Правозахисний рух	50
2.2 Найвизначніші представники дисидентства	77
РОЗДІЛ 3. «САМВИДАВ»	88
Висновки.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	110

Вступ

Актуальність дослідження полягає в необхідності розуміння історичного контексту та визначення ролі шістдесятників у формуванні сучасної української ідентичності. Аналіз цього періоду допоможе краще зрозуміти події минулого, які сформували сучасну політичну, соціокультурну та інтелектуальну обстановку в Україні.

Об'єкт дослідження є діяльність та вплив шістдесятників в Україні в 1960-х роках, зокрема їхні ідеї, протести, та взаємодія з оточуючим суспільством.

Предмет дослідження є конкретні аспекти діяльності шістдесятників, включаючи політичні пристрасті, культурні вирази, взаємодію з державою та соціальним середовищем.

Метою дослідження є системний аналіз руху шістдесятників в Україні для визначення його впливу на соціокультурний ландшафт того часу та його значення для формування сучасної ідентичності українського суспільства.

Хронологічні та територіальні межі. Дослідження охоплює період 1960-х тому, що в цей час формується спільнота людей, яка буде представляти інтереси шістдесятників та 1980-х років коли в Україні формується рух дисидентів, зосереджуючись на ключових подіях та постатях шістдесятницького та дисидентського руху.

Дослідницькі завдання:

1. Вивчення інтелектуального середовища шістдесятих років;
2. Динаміка дисидентського руху;
3. Вплив дисидентів на суспільство та політику;
4. Репресії та відповідь дисидентів.

Методи дослідження:

1. Архівне дослідження;
2. Біографічний підхід;
3. Опитування та інтерв'ю;
4. Аналіз публікацій та періодичної преси;
5. Критичний аналіз художніх та публіцистичних творів;
6. Компаративний аналіз;
7. Огляд візуальних матеріалів;
8. Соціологічні дослідження.

Практичне значення наукової роботи визначається її спроможністю вносити корисний внесок у певну галузь знань або суспільство в цілому. Ось декілька ключових аспектів практичного значення наукової роботи:

1. Вирішення конкретних проблем:

- Наукові дослідження можуть привести до розробки рішень для конкретних проблем або вдосконалення існуючих методів, процесів або технологій.

2. Підтримка прийняття рішень:

- Результати наукових досліджень можуть надавати обґрунтування для прийняття рішень у галузях, таких як бізнес, медицина, політика чи технології.

3. Розвиток нових технологій:

- Наукові відкриття можуть лежати в основі розробки нових технологій, що покращують якість життя, ефективність виробництва або розв'язують реальні завдання.

4. Формування політики:

- Наукові роботи часто надають базовий матеріал для формулювання публічної політики та прийняття рішень на різних рівнях уряду.

5. Удосконалення освіти та навчання:

- Результати досліджень можуть служити основою для удосконалення методів навчання та формування більш ефективних систем освіти.

6. Подолання викликів сучасності:

- Наукові роботи можуть внести вклад у розуміння та подолання викликів, які стикається сучасне суспільство, такі як зміни клімату, медичні проблеми, економічні труднощі тощо.

7. Створення нових знань:

- Наукові дослідження розширюють наше розуміння світу та сприяють створенню нових знань, що має фундаментальне значення для розвитку науки та культури.

Практичне значення наукової роботи проявляється у її впливі на реальний світ та можливостях вирішення конкретних завдань чи проблем, що виникають у суспільстві.

Джерельна база включає архівні документи, публікації шістдесятників, літературні та культурні твори того часу, а також наукові праці та інтерв'ю з учасниками руху.

Структура курсової роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури.

Наукова новизна полягатиме в комплексному аналізі шістдесятницького та дисидентського руху в Україні, враховуючи його культурний та інтелектуальний аспекти, а також його вплив на формування сучасного обличчя українського суспільства.

Шістдесятницький період, що охоплює 60-ті – 80-ті роки минулого століття, став ключовим моментом в історії України, в якому виник та розвинувся дисидентський рух.

Економічні виклики та соціальні трансформації 60-х років стали каталізаторами для формування нового підходу до сприйняття світу, а шістдесятники виявилися в центрі цього руху. Вони активно виступали за права та свободи, пропагуючи ідеї гласності, демократії та прав людини.

Шістдесятницький рух в Україні виступав не лише як вираз соціальної невдоволеності, але і як прояв інтелектуальної сміливості та духовної свободи. Дисиденти того часу, відомі також як "шістдесятники", об'єдналися навколо ідеї протистояння тоталітарному режиму, який обмежував особисті свободи та права громадян.

Важливим аспектом шістдесятницького руху в Україні було не лише вираження політичної невдоволеності, але і прагнення до інтелектуальної реформи та розширення горизонтів свободи думки. Дисиденти виступали не лише як політичні активісти, а й як творчі особистості, що висловлювали свої ідеї через літературу, журналістику, театр та мистецтво. Їхні твори і публікації були не тільки засобом протесту, але і формою альтернативної культури.

Дисидентський рух також виграв важливу битву за історичну пам'ять та правдиве відображення минулого. Дисиденти виступали за розкриття та засудження злочинів сталінізму, відмовляючись від офіційного ідеологічного вигляду на минуле. Їхня праця сприяла поширенню правдивої історії, що стало важливим етапом у формуванні колективної пам'яті нації. Наслідком діяльності шістдесятників було не тільки припинення бездумного підкорення авторитарному режиму, але й вирішальний внесок у формування ідей громадянського суспільства та підготовку до майбутнього демократичного розвитку України.

Ця тема є не лише історично значущою, але й актуальною для сучасної України, де визволення від тоталітарного минулого та визначення власного ідентичного шляху залишаються важливими завданнями. У подальших розділах дослідження ми розглянемо ключові аспекти шістдесятницького руху та руху дисидентів, вивчимо його головні принципи та особливості, а також проаналізуємо його вплив на події того часу та сучасний стан суспільства.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

1.1. Рух шістдесятників, їх основні цілі та ідеї. Організації, які об'єднували шістдесятників

Виникнення опозиційного руху в Україні протягом 1960-80-х років є великим феноменом з численними особливостями. Цей рух виник і існував протягом понад двадцяти років, переважно завдяки активності інтелігенції, при тому в умовах важкого соціально-політичного середовища.

Навіть, при активній репресивній політиці держави вдалося придушити його лише частково. Більше того, цей рух суттєво вплинув на події в другій половині 80-х і на початку 90-х років ХХ ст. Частина колишньої партійно-державної еліти, яка прийшла до влади на початку 90-х років ХХ ст., повинна визнати певну вдячність опозиційному руху за його гасла та часткові результати діяльності. Значна частина представників цього руху продовжує бути активними у політиці й донині. Деякі з них включилися до нової бюрократії, інші грають роль "вічних революціонерів", виступаючи в опозиції різним політичним силам, а ще інші займаються активною просвітницькою діяльністю в сучасних умовах [1, с. 66].

Рух опору протягом 1960–80-х років виступає не тільки як історичний етап, але й як своєрідний генетичний код подій, що визначив шлях до незалежності України. Багато з вимог, програм та ідей, які сформулював цей рух протягом попередніх тридцятьох років, в сучасній Україні здійснилися або продовжують реалізовуватися. Практично весь політичний спектр, який був представлений у русі опору, залишається активним фактором, що впливає на суспільно-політичне життя і донині.

Це дослідження має на меті не лише висвітлити події цього періоду, а й розглянути їхній вплив на формування інтелектуальної та політичної картини України. Рух опору 60–80-х років ХХст., в багатьох своїх аспектах, визначив завершення майже вікової духовно-політичної еволюції української інтелігенції та став певним підсумком розвитку ідейної традиції цього

верховного шару суспільства. Однак, на жаль, його діячі поки що не забезпечили яскравих прикладів розвитку цієї традиції та виведення її на новий інтелектуальний та політичний рівень.

Одним із можливих напрямків пошуку відповідей на це питання може стати вивчення інтелектуальної історії руху опору, яка допоможе розкрити не лише його досягнення, але й можливі шляхи подальшого розвитку та його вплив на сучасну політичну арену. Феноменальність цього явища полягає в його унікальному соціальному характері, тривалості існування та парадоксальності, що дозволяє йому одночасно бути частково історією і сучасністю, перебуваючи в розрізі минулого і сьогодення [13, с. 6].

Саме створення руху опору виявилось парадоксальним явищем: виростивши в умовах радянської системи, він боровся проти неї, нерідко використовуючи її власні ідеї, юридичні стандарти та попередні приклади. Учасники руху опору, в більшості своїй, виростили і виховалися в цій системі, і до сьогодні несуть на собі її відбиток. Такий парадокс вказує на складність самого руху опору, де активісти, борючись проти системи, одночасно не можуть відокремитися від її впливу, що пронизує їхню культуру і світогляд.

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 року під час закритого засідання XX з'їзду КПРС відбулася історична подія – протягом чотирьох годин перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов виступив з таємною доповіддю, присвяченою критиці культу особи Й. Сталіна. Вміст цієї доповіді викликав справжній шок серед присутніх. Деякі делегати втратили свідомість. Хрущов презентував новий образ Сталіна - невідданого, жорстокого тирана, який збудував свій культ, безжалісно розправляючись із опонентами та колишніми союзниками. Центральна фігура, що була канонізованою протягом десятиліть, ідолом мільйонів людей та символом єдності та могутності радянської системи, зазнала різкої критики. Цей момент можна вважати початком ланцюгової реакції, яка призвела до визволення радянського суспільства від найбільш одіозних та реакційних аспектів, які гальмували його розвиток, навіть в

рамках офіційної доктрини. Цей етап можна розглядати як часткову лібералізацію деяких сфер життя суспільства, зокрема духовної [13, с. 5].

Пізніше цей період отримав назву "відлиги", що символізує час відступ від жорсткої політичної атмосфери та часткової зміни курсу в радянському суспільстві. Зміни, які були відзначені, співпали в часі з формуванням нового покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального та творчого обличчя припав саме на другу половину 50-х - початок 60-х років ХХ ст., коли наступала ера найбільшої свободи та найменшої ангажованості в межах радянської системи. Це був період, коли свідомість цього покоління менш відчувала отруєння радянським ідеологічним монотеїзмом та генетичним страхом перед попередниками [13, с. 7].

Система цінностей цього покоління включала в себе елементи, несподівані для радянського морального кодексу, такі як індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без класового підходу та космополітичність культурних смаків. Можна стверджувати, що найвизначнішою подією "відлиги" стало народження цілого покоління інтелігенції, яке втілювало суспільне явище, течію, духовний феномен - шістдесятників. Цей термін з'явився вже на початку 1960-х років і, інспірований аналогіями з шістдесятниками ХІХ століття, став не лише формальною ознакою та символом, але й частиною морального та життєвого кредо цієї частини інтелігенції.

Для України в цілому та української інтелігенції того часу, засудження "культу особи" Й. Сталіна мало особливо принципове значення, оскільки саме в сталінські часи країна пережила трагічні події своєї історії, такі як голодомор 1932-1933 рр., масові репресії 1930-х та знищення національної інтелігенції. Варто відзначити, що процес десталінізації, започаткований ХХ з'їздом, в Україні протікає дуже повільно. Місцеве партійне керівництво прагнуло займати обережну позицію, і лише з літа 1956 р. в українській пресі з'явилися статті, відповідно до рішень ХХ з'їзду КПРС [16, с. 133].

Тон та зміст критики Й. Сталіна виявилися дуже стриманими, переважно обговорювалося "культ особи" та його наслідки. Лише в 1957 р. до цієї критики приєдналися творчі спілки на своїх з'їздах. Велике значення для зміни атмосфери в ідеологічних та культурних сферах мала постанова ЦК КПУ "Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів в Українській РСР" від 27 червня 1958 р., яка віддзеркалювала постанову ЦК КПРС від 28 травня 1958 р. «Про виправлення помилок в оцінці опер "Велика дружба", "Богдан Хмельницький" і "Від щирого серця"». Це була своєрідна ревізія ідеологічного політкоректу другої половини 40-х - початку 50-х років ХХ ст., хоча в постановах визнавалося, що партійні рішення того часу "в цілому відігравали позитивну роль у розвитку українського музичного мистецтва".

На певний час зміна практики жорсткого ідеологічного тиску на інтелігенцію була обмежена. Замість тотальної ідеологічної диктатури настала "ера недогляду". Цього короткого "тайм-ауту" виявилось достатньо для появи цілої групи молодих творчих особистостей та літераторів із нетрадиційним творчим підходом та прогресивними суспільними поглядами. У той самий час, розгортався процес реабілітації жертв репресій, що розпочався ще до проведення ХХ з'їзду КПРС. До листопада 1959 року органи КДБ і прокуратури республіки переглянули 4 мільйони 263 тисячі справ, які входили в "діючий та архівний оперативний облік", що стосувалося 5 мільйонів 481 тисячі осіб. Було знято з обліку (фактично реабілітовано) 2 мільйони 684 тисячі осіб, що складає 58,2% від тих, на кого були заведені справи в репресивних органах. Одночасно були переглянуті справи 64 тисяч осіб, які були репресовані у 1937-1938 роках.

Серед осіб, що залишалися в числі "нон грата", знаходилися такі видатні постаті, як М. Хвильовий, О. Шумський, В. Винниченко, а також діячі Української комуністичної партії та інших лівих українських політичних груп. Не згадуючи вже про видатних діячів Української

Центральної Ради та Директорії, ці особи залишалися у списку тих, кого не приймали на офіційному рівні або ігнорували через політичні обставини часів репресій.

Однак, навіть, у такому форматі процес реабілітації діячів минулого та жертв репресій послужив каталізатором для стихійної та неконтрольованої владою переоцінки цінностей в інтелігентському середовищі [2, с. 155]. Значно зросло зацікавлення у "розстріляному відродженні" 20-х років ХХ ст. та творчості М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука.

Надто важливим для формування поглядів молодшого покоління української інтелігенції був вплив західної культури. Через різні канали, насамперед через переклади, в Україні стали популярними твори Е. Хемінгуей, А. де Сент-Екзюпері, Е. М. Ремарка, А. Камю, Ф. Кафки.

На тлі цього суспільно-політичного, культурного та інтелектуального фону відбувалося становлення творчого та громадського обличчя шістдесятників. Розширення простору свободи, навіть у межах офіційної ідеології, створило потужний імпульс для подальшого просування та бажання розширювати рамки цієї свободи [2, с. 202]. Модернізована свідомість та внутрішня відкритість підштовхували до виходу за рамки офіційних стандартів.

Шістдесятники стали особистостями, які справді відчували себе вільними від старих догм та стереотипів, і це почуття, цей стан душі, вони намагалися втілити у своїй творчості. Спонтанність почуттів затушовувала "внутрішнього редактора", повна віра в однодумців сприяла швидкому зближенню та утворенню об'єднуючого фронту. Наївний романтизм допомагав подолати перешкоди, а деяка поверховість осмислення попереднього досвіду створювала корисну на той час ілюзію перспективи. Традиційно в центрі уваги опинилася літературно-мистецька інтелігенція, яка виявилася на передньому плані важливих подій. Її нове покоління, отримавши більше свободи, володіло не лише ширшою ерудицією, але й

вищим культурним рівнем, обдарованістю та смаком. Ці люди вважали своє право на розкутість, щирість та звернення до внутрішнього світу людини, акцентуючи на індивідуалізмі. Вони прагнули відновлення чистої естетики, просвітлювали красу та прагнули до новаторства, подолання провінційності своєї культури [28, с. 65-77].

Не втрачаючи зв'язку з гуманістичною культурною традицією, це покоління поверталось до природних джерел, таких як Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко. Але саме це ставало новим і незвичним в умовах панування «соціалістичного реалізму».

Початковий період шістдесятництва визначався пошуками нової літературно-мистецької форми, що вирізнялася від стереотипів «соціалістичного реалізму». Це, в свою чергу, призвело до пошуків нового змісту, що логічно вивело на соціальні та національні проблеми. В умовах країни, де література і мистецтво традиційно виконували соціальні функції, а їхня роль культивувалася як офіційно, так і неофіційно, вони залишалися єдиною суспільно заангажованою сферою, що важко відстежити під час тотального контролю. Певні естетичні позиції вимагали відповідних громадських реакцій і залучення.

У результаті фахові новації шістдесятників переросли в неофіційну суспільну діяльність, орієнтовану на захист національної культури. В 60-ті роки ХХ століття українська інтелігенція знову виступала на захист рідної мови і культури, прагнучи популяризувати та відновлювати національну історію та етнографію. Це було парадоксальне повернення до питань, які турбували інтелігенцію в минулі століття та в період революційних змін в Україні.

Причини такого підходу впливали не лише з обмеженості культурного і політичного досвіду самої шістдесятницької групи, хоча це мало певний вплив. Ця необхідність впливала з реальної ситуації в українській культурі, де русифікаторська практика партійного керівництва та

зростаюча агресивність зрусифікованого міщанства вимагали рішучих заходів для захисту та відновлення національної ідентичності.

Культурництво, незважаючи на свої недоліки і обмеженості, виступало як початковий етап ідейного визрівання шістдесятників, а також вимагало організації. Перші спроби гуртування шістдесятників відбувалися стихійно, через вечірки, поетичні вечори та фахову діяльність [28, с. 80-85]. Зокрема, восени 1959 року студенти Київського театрального інституту та консерваторії створили театралізовані групи для співання колядок, які виконували не лише на вулицях, але і для визначених "старших" поетів того часу.

Ця нерегламентована ініціатива викликала невдоволення міськкому партійному комітету, і організатори зіткнулися з негативною реакцією. У відповідь на це, вони звернулися до редакції газети "Ізвестія". Однак міськкомівські діячі отримали відповідь з центру, яка вказувала їм "очолити" ініціативу. Таким чином, на початку 1960 року в Києві був створений Клуб творчої молоді, формально під егідою міського комітету комсомолу.

Початок діяльності клубу, по суті, не був пов'язаний із українським культурництвом чи національними мотивами. Основна початкова ідея клубу полягала в створенні об'єднання молодих митців поза межами творчих спілок, які обмежували простір для експериментів і новацій. В межах клубу, розташованого в Жовтневому палаці (кімната №13), були організовані секції "за інтересами": кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Театральна секція перетворилася на неофіційний «Другий український театр». У музичній секції був створений перший у Києві джазовий ансамбль, який глузливо називали "Джаз міському комсомолу". Невдовзі клуб став найпопулярнішим місцем для зустрічей творчої молоді. Він підтримував зв'язки з творчими колективами Росії, Молдавії, Прибалтики. Сюди йшла не лише літературно-мистецька молодь, а й представники технічної інтелігенції, учителі, медичні працівники та інші [22, с. 58-66].

Діяльність клубу (з обраним президентом Л. Танюком) від самого початку виходила за межі прийнятого міськкомом комсомолу "ініціативного" курсу. У "Другому українському театрі" поставили п'єси напівзаборонених авторів, таких як М. Куліш і Б. Брехт. Художники проводили виставки, які відразу заборонялися (наприклад, в одному випадку картини С. Отроценка, що зображували карпатські церкви, були вилучені і знищені міськкомом). Історики М. Брайчевський та О. Апанович читали лекції з історії України, далекі від стилю "Короткого курсу історії ВКП(б)". Вечори молоді поезії з участю Б. Мамайсура, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко влаштовувалися в атмосфері повного захоплення. Очевидно, такий напрямок роботи клубу, як творча реабілітація репресованих митців 30-х років ХХ ст. і вивчення історії, був неприйнятний для ідеологічних наглядців. Однак на початку його існування йому вдалося функціонувати без особливих перешкод, можливо, тому, що не зачіпав національні проблеми. Також, можливо, клуб користувався певною підтримкою від міськкому комсомолу, де деякі працівники, такі як Т. Главак і Н. Корнієнко, ставилися до КТМ зі щирим розумінням і надавали різноманітну допомогу.

Перелом у діяльність КТМ настав за участі художників та літераторів. У березні 1962 року на одному зі засідань клубу з'явилася група художників, до якої входили А. Горська, Г. Зубченко, Л. Семикіна, В. Зарецький. Саме вони поставили питання про мову діяльності клубу та його більш виразну орієнтацію на національну культуру. Не можна стверджувати, що раніше ці мотиви були абсолютно відсутні в роботі клубу, але із приходом художників зросло загальне зацікавлення саме національною культурою. Цю тенденцію підтримували літератори, особливо літературознавці, такі як І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний. Вступ В. Симоненка у склад клубу призвів до більш виразного звучання громадської ноти в його діяльності. З молодіжного, задерикуватого та дещо аморфного об'єднання молоді столичної інтелігенції КТМ перетворювався на національно-культурний осередок, де питання

мистецтва та літератури набували все більш громадського та соціального виміру.

Зокрема, літературно-художні вечори клубу стали небажаними для можновладців. 12 травня 1962 року великий зал Жовтневого палацу став свідком вечора пам'яті Л. Курбаса. Організаторів попередили про можливі провокації, але зал був переповнений. Вечір тривав шість годин і перетворився на протест проти злочинів сталінізму, хоча офіційно його називали "націоналістичним зборищем"[16, с. 30-36]. У ЦК КПУ Солдатенко і Кондуфор декілька разів слухали запис виступів, шукаючи "крамолі". За словами Л. Танка, цю подію спробували використати для "склеювання" політичної справи.

Такий самий ключ використовувався і на вечорі пам'яті М. Куліша 23 грудня 1962 року. Під час офіційного зібрання відбулося перше згадування про підвали Жовтневого палацу, де в 1930-ті роки стріляли в письменників. Вечір пам'яті В. Симоненка у грудні 1963 року, проведений КТМ у приміщенні Київського медичного інституту, викликав величезний резонанс. Щорічно влаштовувалися вечори пам'яті Т. Шевченка, а в 1963 році - І. Франка і Лесі Українки. Вони ставали помітними подіями в культурному та громадському житті, а водночас виявлялись відкритим або прихованим протиставленням офіційній літературі.

Діяльність клубу виходила за рамки культурництва та набувала більш зрілого та різнопланового характеру. Наприклад, поїздки художників по Україні, ініційовані мистецтвознавцем М. Логвином, покликали ідею створення реєстру історичних пам'яток, таких як церкви, для привернення уваги влади до їх небезпечного знищення. Ця ініціатива виражалася в передачі списку церков та інших історичних будівель, що перебували під загрозою руйнування, разом з листом до Центрального Комітету. Інформація про пам'ятки та їхню вразливість передавалася М. Рильському. Лист був

направлений "вверх", і це можливо було однією з перших подібних петицій на захист української культури.

Восени 1962 року, на громадських засадах, була створена комісія для перевірки чуток про масові поховання жертв репресій у Биківні, що тоді був приміським районом Києва [16, с. 53-70]. Члени комісії, до якої входили Л. Танюк, А. Горська і В. Симоненко, відвідали Биківню, де вони спостерігали, як діти грали в футбол з людським черепом. Детальний огляд виявив, що череп мав дірку від кулі.

Розповіді місцевих мешканців доповнили цей жахливий звіт. Комісія склала меморандум до міської ради, в якому вимагалось створення державної комісії для розслідування подій у Биківні в 1930-ті роки та встановлення пам'ятника жертвам репресій. Цей крок, ймовірно, визначив остаточне переступання активістами КТМ межі допустимого. Починаючи з осені 1962 року, клуб почав відчувати інтенсивний тиск з боку влади, який урешті призвів до розгону клубу в 1964 році.

Схоже, що саме тоді припинили друкувати твори В. Симоненка. Двічі його затримувала і жорстоко била міліція. У приміщенні клубу невідомі розбили двометрове погруддя М. Куліша. Під тиском міськкому партії припинилися "сумнівні" літературні вечори в Жовтневому палаці. Л. Танюка відсторонили від керівництва клубом, хоча фактично він продовжував його керувати, і його вистави стали під заборноюю.

Ніби у відповідь на реакцію влади, стався своєрідний "експорт революції". У 1962 році Л. Танюк та А. Горська вирушили до Львова, із наміром поставити в театрі ім. М. Заньковецької виставу "Отак загинув Гуска" за твором М. Куліша. Однак виставу заборонили, а Л. Танюкові було запропоновано залишити місто "протягом 24 годин". Невдовзі після цього в Львові з'явився інший клуб творчої молоді - "Пролісок", який об'єднав молоду творчу інтелігенцію та виступив своєрідним форпостом

шістдесятників у Західній Україні. Керівником клубу став літературознавець, аспірант Львівського університету М. Косів [2, с. 395-400].

Контакти між львівськими та київськими шістдесятниками ставали все міцнішими, що сприяло новій якості в розвитку шістдесятництва. У свідомості частини західноукраїнської інтелігенції залишалась уявлення про Львів і Західну Україну як "українського П'ємонта". Пам'ять про національно-визвольну боротьбу з ОУН на чолі була ще свіжою, а поразка в цій боротьбі залишалась видимою в їхній свідомості. Для цієї частини інтелігенції не було потрібно еволюціонувати до певного рівня національної свідомості чи відкривати новий зміст національної культури, як це було в інших регіонах України. Вони вже "апріорно" володіли цим.

Складність полягала в тому, що саме у Львові, як і в Західній Україні загалом, національно свідомі інтелігенція привертала особливу увагу партійних органів і КДБ. Львів, як режимне місто, мав набагато складнішу політичну атмосферу, ніж Київ. У той час, коли у столиці України відбувалася "відлига" і вечори поетів-шістдесятників збирали тисячні аудиторії, у Львові кожен вираз свободи думки, особливо в національному контексті, ставав об'єктом ретельного контролю, критики і адміністративних реакцій.

В квітні 1959 року, наприклад, до ЦК КПУ надійшла доповідна записка завідуючого відділом науки і культури ЦК Ю. Кондуфора "Про деякі недоліки в роботі з інтелігенцією у Львівській обласній партійній організації". У доповіді констатувалося "відродження націоналістичних тенденцій" серед інтелігенції краю. Зазначалося, що цьому свідчили факти, такі як виходження "ідейно хибної" збірки віршів Д. Павличка "Правда кличе", "возвеличення постатей О. Олеся та А. Чайковського" в журналі "Жовтень" і "помилки методологічного та ідейного характеру" в роботі наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР О. Карпенка та Л. Олесевича. Окремою темою невдоволення було те, що "деякі кола

інтелігенції Львова, невірно зрозумівши заходи з реабілітації осіб, засуджених у минулому, стають на шлях безпідставного виправдання політичних та ідеологічних помилок, які ці особи припустилися свого часу". Реагуючи на цей "сигнал", Секретаріат ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову, хоча вона не містила якихось конкретних "організаційних висновків". Тим не менше, розпочати подібну культурну акцію в Львові було набагато важче. По-перше, існувало певне хвилювання щодо реакції місцевої влади. По-друге, важко було знайти форму діяльності, яку не визнавали б "політичною" та не заборонили б. Приїзд "культурницьких десантів" шістдесятників із Києва підштовхнув молоду львівську інтелігенцію до більш активних дій і водночас призвів до певних зрушень у настроях місцевої влади. Логіка тут була простою: якщо це допускається в "центрі", чому б забороняти в провінції? Цікаво, що схожий підхід в оцінці подій застосовувався і в Одесі, Дніпропетровську, Черкасах та інших містах, куди приїжджали (нерідко - за путівками ЦК ЛКСМУ) київські молоді поети, критики, режисери [16, с. 77-90].

Головним наслідком особистих зустрічей між представниками київського та львівського шістдесятницького кола, з точки зору розвитку руху духовного та інтелектуального опору, можна вважати початок процесу їхньої диференціації на дві групи: тих, хто все більше цікавився політичними та соціальними аспектами культурництва, і тих, хто вважав доцільнішим обмежуватися виключно мистецькими справами.

Слід зауважити, що сприйняття культурництва галичанами відрізнялося від того, як це робили "східняки". У галичан існував інший "політичний генотип", і культурництво для багатьох, хоча й не для всіх, ставало зручним каналом вираження якихось інших, якісно відмінних від східноукраїнських, амбіцій та першим кроком до формування політичних вимог. Це, звісно, не означає, що всі західноукраїнські шістдесятники відразу ж прийняли антирадянські позиції, проте не можна заперечувати той факт,

що в середнього галицького національно свідомого інтелігента рівень відчуженості від радянської системи був вищий, ніж у його східноукраїнського колеги.

Це підтверджується, наприклад, таким фактом: у 1961 році, під час однієї із зустрічей І. Світличного та І. Дзюби з братами Михайлом і Богданом Горинями у Львові, обговорювалася подальша стратегія громадської діяльності активістів шістдесятницького руху [19, с. 125-129]. Вже тоді галичани висловлювали пропозицію використати досвід оунівського підпілля, тоді як "східняки", такі як І. Світличний, вважали за доцільніше розвивати культурництво як більш реальний і безпечний шлях.

Цілком можливо, що більш ліберальна атмосфера «відлиги» в кінці 50-х - на початку 60-х років ХХ ст. сприяла б повільній еволюції шістдесятництва, що включала б вдосконалення й розширення культурництва, пошук нових форм громадської активності та інше. Це, в свою чергу, могло б призвести до поширення впливу руху і його виходу на політичний рівень діяльності, залучаючи більше прихильників.

Проте такий поступальний розвиток справедливий був лише на короткий термін. Непослідовність і поверховість «відлиги» призвели до її раптового закінчення. Починаючи з кінця 1962 року, спостерігалася систематична ідеологічна агресія проти тієї частини інтелігенції, яка хоча б трохи виходила з-під тотального контролю партійно-державних структур. Це стало початком кінця «відлиги», перериваючи період, коли дозволялося більш вільне вираження ідей та інтелектуальної свободи.

Прикладом самого М. Хрущова є проведені ним сумнозвісні зустрічі з інтелігенцією 17 грудня 1962 року і 8 березня 1963 року у Москві. Атмосфера цих зустрічей, особливо другої, сповнена параноїдальності, а також жорстоке цькування митців на них послужили своєрідним "керівництвом до дії" для маси апаратників на різних рівнях влади. Це відзначило початок нової кампанії, яка не лише нагадувала ідеологічний погром періоду 1946-1951

років, але й у багатьох відношеннях повторювала його. Сторінки газет буквально переповнювалися анафемами, адресованими "формалістам", "космополітам", "відселенцям". Сам термін "відлига" опинився за межами закону.

Ідеологічною суттю кампанії став вислів М. Хрущова: "Ми проти мирного співіснування у сфері ідеології". Події у Москві викликали "глибоке задоволення" серед ідеологічного істеблішменту в Україні. На розширених зборах Спілки письменників України Л. Дмитерко заявив, що "заслужують найсуворішого осуду спроби окремих представників творчої інтелігенції грати в "незалежність" від суспільства, нехтувати здоровими смаками народу". Серед "окремих представників" вказувалися поети І. Драч, Є. Летюк і В. Коротич. Л. Новиченко також висловився негативно щодо молодих критиків за "відхід від методу марксистсько-ленінського аналізу творів" [25, с. 187-203]. Незабаром відбулися збори письменників в інших містах, де висловлювалися аналогічні погляди. В кінці березня - на початку квітня 1963 року, розпочалася кампанія проти "формалістів" в українській офіційній пресі.

Центральною подією кампанії стала нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України, що відбулася в Києві 8 квітня 1963 року. Ця подія, на жаль, лише повторила ті, що відбулися в Москві у березні того ж року. Під час наради М. Підгорний, перший секретар ЦК КПУ, висловив докори І. Драчеві, І. Дзюбі та М. Вінграновському за використання їх творів "українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном". Другий секретар ЦК КПУ, А. Скаба, висловив критику у відношенні І. Драча, М. Вінграновського та Л. Костенко за їх "формалістичні викрутаси".

Після наради розпочалося широкомасштабне обговорення прийнятих рішень в пресі, але обговорення це фактично свідчило про ідеологічне цькування тих, хто не відповідав офіційному літературному канону. У

квітневому випуску "Комуніста України" Л. Новиченко включив ім'я І. Драча серед об'єктів критики, зосереджуючи увагу на його вірші "Ода чесному боягузові", який викликав особливу неприязнь з боку офіційних представників літературної старшини [18, с. 33-88].

Як завжди в подібних випадках, влада використовувала "vox-populi", представляючи в пресі відгуки робітників на рішення наради. Такі відгуки, як у випадку шахтаря А. Кобильникова, свідчили про обурення діяльністю "формалістів" та навіть пропонували молодим письменникам залишити столицю і вирушити на Донбас, щоб зануритися в реальні праці шахтарів.

Круг "єретиків" почав розширюватися, включаючи молодих літературних критиків, особливо І. Світличного, І. Дзюбу, Є. Сверстюка.

Як вже було зазначено, ця кампанія має чимало збігів з так званою "ждановщиною" кінця 40-х - початку 50-х років ХХ ст. Проте, варто зазначити, що реакція самих об'єктів цієї кампанії виявилася вже іншою, відмінною від попередніх періодів. "Відступники" цього разу відмовилися визнати свою провину і, навпаки, активно почали захищати себе словом і ділом.

З середи видатних поетів-шістдесятників лише М. Вінграновський визнав свої "гріхи". За словами Ю. Збанацького, він "зрозумів небезпеку формалістичних захоплень" і вирішив "ніколи не запізнюватись на поїзд, котрий ведуть у прекрасне майбутнє комуністи".

Таким чином, у цьому випадку поет-шістдесятник демонстрував свою впевненість та відмову визнавати помилки, активно захищаючи свої переконання та культурні цінності перед ідеологічним тиском.

Влада перейшла від словесних атак до адміністративних заходів у відношенні шістдесятників. Спочатку почали обмежувати публікації представників цього руху у літературних журналах, таких як «Жовтень», «Прапор», «Вітчизна», «Ранок», «Дніпро» та інші, де раніше вони мали можливість висловлювати свої погляди. Крім того, припинилося видання книг шістдесятників,

інформація про це надходила від українського літературознавця з діаспори, Л. Кошелівця. Більшість шістдесятників-поетів "першого призову", таких як Л. Костенко, І. Калинець, Г. Кириченко, Б. Мамайсур, В. Голобородько та інші, перестали друкуватись у 1963-1965 роках.

У відповідь на ці заходи влади шістдесятники розпочали розповсюдження своїх творів у самвидаві. Важливу підтримку їм надали українці з Чехословаччини і Польщі, де твори шістдесятників друкувалися в періодичних виданнях, таких як "Дукля", "Дружно вперед", "Народний календар" (Чехословаччина), або в газетах "Наше слово" і "Український календар" (Польща). У 1965 році празьке видавництво "Свет Советув" випустило чеською мовою збірку "Молода радянська поезія" з віршами відомих шістдесятників [25, с.125-129]. Через Чехословаччину і Польщу літературні твори шістдесятників діставалися далі на Захід. Значну роль у їхній популяризації відіграв мюнхенський журнал "Сучасність", а також радіо "Свобода".

Навіть, в Україні, попри обмеження, шістдесятникам вдавалося використовувати легальні можливості для захисту своїх естетичних і громадських позицій. Літературна критика стала своєрідним форумом для шістдесятників, де статті відомих особистостей, таких як І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Косів, І. Денисюк, І. Моторнюк та інші, протиставлялись наступу "соціалістичного реалізму" на сторінках офіційних видань, особливо в 1964-1965 роках.

Коли критичні твори шістдесятників не були опубліковані в офіційних виданнях, вони знаходили свій шлях у самвидаві. Зокрема, значущою стало опублікування статті Є. Сверстюка "Іван Котляревський сміється". Літературно-критичний самвидав набував все більшого значення для інтелектуального розвитку шістдесятників. Він об'єднував не лише їхні есе, а й інші заборонені літературні твори, такі як твори письменників 1920-х років, націоналістична література, а також наукові праці української діаспори.

Особливий резонанс викликало видання щоденника В. Симоненка у самвидавi. Поет, померлий на вiсi 29 рокiв, став символом шiстдесятництва. Його щоденник став своєрiдним документом того часу. Поет визначався I. Дзюбою як символ нового самопочуття української молодi, яке вiддзеркалювало в собi iдеали гiдності, розкутостi та незалежності. I. Дзюба пiдкреслював, що в творчостi В. Симоненка простежується вiчна зелень i юність людської гiдності, а його "дух, що тiло рве до бою", викликає стояти за свiй народ та покладати в цьому смисл людського життя.

Постать В. Симоненка стала об'єктом рiзноманiтних суперечок мiж шiстдесятниками та владою. Остання, розумiючи важливість цього символу для нонконформiстської iнтелiгенцiї, приклала значнi зусилля, щоб усунути з цього образу тi риси, якi культивувалися шiстдесятниками, i позбавити його усiх заслуг. Шiстдесятники, в свою чергу, активно захищали свою "святиню" вiд цих втручань, розповсюджуючи у самвидавi вiршi В. Симоненка без цензурної "редакцiї", а також тi, якi були вiдкинутi цензурою та не допускалися до офiцiйного друку [21, с. 606]. Розгорнулася справжня боротьба за лiтературну спадщину поета, включаючи його щоденник: опублiкування останнього позбавило владу можливостi сприймати В. Симоненка виключно як офiцiозного поета.

Щоденник розповсюджувався у самвидавi, в кiнцi кiнцiв, вiн вийшов за кордон, де був опублiкований, що стало додатковим фактом "тамвидаву". Це викликало гучну реакцiю iдеологiчних структур. У квітнi 1965 року вiддiл науки i культури ЦК КПУ доручив письменниковi М. Негодi написати статтю, в якiй оцiнюється факт поширення щоденника В. Симоненка в самвидавi. 15 квітня в "Радянській Укрaїні" з'явився пасквiль пiд назвою "Еверест пiдлостi". Особи, якi були причетнi до розповсюдження щоденника (I. Свiтличний та А. Перепадя), були охарактеризованi як "доморощенi шукачi дешевої i скандальної слави". У цьому контекстi також був опублiкований лист матерi поета - Г. Щербань - iз схожим змiстом. Стилi та

сам факт цього листа вказували на втручання установи, яка мала досить далекі відносини до літературних справ.

Навколо справ культурного характеру шістдесятників все більше розпалюються негативні вияви, керовані офіційними структурами. Зокрема, це стосується літературних заходів, таких як літературні вечори. Наприклад, у липні 1963 року, коли організатори вечора пам'яті Лесі Українки (І. Дзюба та інші) планували провести захід напередодні офіційного відзначення пам'яті поетеси, чиновники від ідеології почали його трактувати як "антирадянську гру" і накладати на учасників ярлики "буржуазних націоналістів" [2, 149-199]. Коли 31 липня учасники вечора зібралися в Центральному парку культури і відпочинку в Києві, стало відомо, що літня естрада не була призначена дирекцією для подібних заходів, і його проведення "не бажано...".

Нарешті, вечір розпочався, але виникли деякі труднощі. Хтось увімкнув гучномовець, що виробляв "легку" музику, намагаючись заглушити промовців. Навіть це, проте, не зупинило учасників, які вирішили перейти на стадіон "Динамо", де вечір все ж відбувся. Протягом захоплюючого події під світлом смолоскипів виступали І. Дзюба, І. Драч, М. Вінграновський, І. Жиленко, Ст. Тельнюк, артистка Т. Цимбал. Схожим чином пройшов вечір української поезії на заводі верстатів-автоматів у Києві. Однак у неділю, 29 березня 1965 року, коли клуб заводу, де планувався вечір, за попередньою угодою з адміністрацією, був зачинений, учасники та близько 250 глядачів направилися до парку ім. Ленінського комсомолу, де все ж вдалося провести вечір. Однак несподівано голова профспілкового комітету заводу вибіг на естраду і спробував провокативно звернутися до присутніх: "Товарищи, не слушайте их, это украинские националисты, бандеровцы! Почему они все на бандеровском языке читают?" [16, с. 555-587]. Проте провокація не вдалася, і хоча промовця намагалися покарати за "бандерівську мову", це не завадило продовженню заходу.

Не минуло багато часу, і почалися адміністративні переслідування організаторів і учасників цих вечорів. У 1964 році, наприклад, І. Світличного вигнали з інституту філософії АН УРСР, а навесні 1965 року з Інституту літератури - Ю. Бадзьо. У грудні того ж року Р. Довгань викинули з газети «Друг читача», а Т. Цимбал, артистці Укрконцерту, позбавили права виступати на сцені. Також, інколи, влада досягала своїх цілей шляхом прямих провокацій.

У березні 1965 року на засіданні гуртка української літератури під керівництвом професора А. Іщука обговорювалася стаття російського письменника В. Солоухіна, що присвячена збереженню народних традицій. Обговорення вилилося в широку дискусію щодо становища української культури. За доповідною запискою відділу науки і культури ЦК КПУ, на зборах гуртка виникло багато зайвого обговорення, яке ставило під сумнів правильність національної політики партії.

Учасники дискусії вирішили продовжити обговорення в більшій аудиторії, але партійний комітет університету відмовив у дозволі на проведення диспуту. Тротуарний диспут все ж відбувся 13 квітня, збираючи близько 400 осіб в актовому залі університету. Проте, через виступи та атмосферу заходу, адміністрація ВНЗ вирішила припинити подію.

Незважаючи на заборону, 20 квітня диспут неофіційно продовжився в одній з аудиторій університету, де учасники обрали комітет для організації більш масової дискусії. До складу комітету, який брав участь у подіях, увійшли студенти університету С. Дробот, О. Негребецький, Т. Хуткая, М. Холодний, а також студенти художнього інституту П. Шиян та О. Митрик, разом із студентом-медиком О. Сергієнко. Цей комітет був очолений С. Дроботом і О. Негребецьким.

Виявилося, що обидва лідери виконували специфічну місію в цих подіях. Після розмови з ініціатором проведення широкої дискусії, співробітником Інституту гідрології і гідротехніки В. Лобком, обидва

студенти вирішили відвідати Комітет державної безпеки та парткоми своїх закладів вищої освіти. В офіційному звіті про ці події зазначалося, що вони "зрозуміли, що мають справу з «темною людиною» (йшлося про В. Лобка) і негайно поїхали до зазначених структур, де розповіли про всі виявлені обставини". Таким чином, ще один потенційно неприємний для влади громадський захід був успішно попереджений.

Разом із загальним пригніченням громадських ініціатив шістдесятників, тиск на них почав зростати і в аспекті "фахової лінії". Відсутність підтримки для "формалізму" та "безідейності" перетворювалася на серйозні обвинувачення. У квітні 1964 року був жорстоко пошкоджений вітраж, присвячений Шевченку, у вестибюлі Київського університету (твір А. Горської, Л. Семикіної, П. Заливахи, Г. Севрук та Г. Зубченко). За це А. Горську і Л. Семикіну виключили зі Спілки художників України, оголошуючи твір "ідейно хибним" (хоча, на щастя, їх пізніше поновили у Спілці) [18, с. 8-31].

2 листопада 1964 року ЦК КПУ наказав А. Скабі розробити пропозиції щодо посилення "ідейно-виховної роботи" серед творчої інтелігенції республіки. У грудні того ж року влада взялася за літераторів. Під час засідання парткому Спілки письменників України, присвяченого питанням "виховання молодих літераторів", виникла ідеологічна боротьба, в результаті якої І. Дзюбу, І. Драча та М. Холодного звинуватили у "протягуванні антипартійних поглядів щодо шляхів суспільного розвитку України і української культури". Пропонувалося виключити І. Дзюбу зі СПУ. Також у тому ж році розігнали клуб творчої молоді в Києві. Індивідуум з патологічним комплексом Герострата вчинив підпал українського відділу Центральної наукової бібліотеки, внаслідок чого згоріло приблизно 600 тис. одиниць зберігання, включаючи книги, журнали та архівні документи. Цей акт став невиліковною втратою для української культури. Суспільна атмосфера ставала все більш задушливою.

В шістдесятницькому середовищі набував активності процес визначення власних позицій. Серед представників цього руху виявлялося все більше тенденцій до включення політичних аспектів, що виявлялося у поширенні політичної публіцистики в самвидаві. Деякі шістдесятники-культурники знаходили своє місце в офіціозі, тоді як інші наводили на політизацію своєї діяльності. У суспільному житті, особливо в культурно-ідеологічній сфері, розгортався процес закінчення "відлиги", в той час, коли активна політична група шістдесятників прагнула до її заглиблення. Національна проблематика в їхній діяльності виходила за рамки вузько культурної сфери і переходила на рівень ідеології та політики. Ставши на чолі влади у жовтні 1964 року сталінізована група з Л. Брежнєвим, як її очільником, проявляла все більше нетерпимості у справах ідеології, що спричинило наростання серйозного конфлікту із шістдесятниками.

У 1965 році ідеологічні структури КПУ активно готувалися до ідеологічного удару проти шістдесятників. З цією метою проводилася аналізуюча діяльність, спрямована на вивчення їхньої діяльності [34, с.236-240]. Один із проявів цього зусилля - доповідна записка до ЦК КПУ про роботу Спілки письменників України з молодими літераторами від 9 серпня 1965 року, яка фактично мала характер доносу на шістдесятників-літераторів.

У документі відзначалося, що діяльність шістдесятників створює підґрунтя для "буржуазної пропаганди", а в статтях їхніх ідеологів, таких як І. Дзюба та І. Світличний, "однобічно та іноді політично неправильно трактується літературна та історично-суспільна справа". Все, починаючи від "ідейної нечіткості" і схильності до "буржуазного мистецтва" до підозрювань у "зв'язках із закордоном" та написання "демагогічних за формою і провокаційних за змістом" листів про русифікацію, ставилося на карту [17, с. 5-7].

Спочатку готувалася широка ідеологічна акція, але подальші події свідчили, що ця необхідність відпала. Замість цього відбулася інша, більш жорстка, яка визначила заключний етап історії "відлиги". Феномен шістдесятництва можна аналізувати з різних точок зору, таких як культурно-історичний, літературознавчий, мистецтвознавчий, соціально-психологічний та інші. З соціального погляду, як суспільне явище та етап у розвитку української інтелігенції, поява шістдесятників можна вважати революційним подією.

У тоталітарній радянській системі, яка контролювала інтелігенцію та обмежувала її діяльність, раптово з'явилася "побічний продукт" - покоління відкритих нонконформістів, і, що важливо, саме з середовища інтелігенції. Шістдесятники, діючи всередині радянської системи, відновили соціально-психологічні якості інтелігенції. Це не лише внесло визначені вульгарно-соціологічні, але і морально-етичні аспекти, такі як природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості та повагу до етичних норм. Поява цього феномену вказувала на внутрішню деградацію тоталітарної системи та дозволила формування альтернативного інтелектуально-духовного простору.

Якщо розглядати шістдесятництво у контексті розвитку руху опору, можна визначити його основні риси та етапи еволюції. Серед шістдесятників не виявилось відвертих противників режиму, і вони, в основному, прагнули удосконалити його, кожен у своєму розумінні. Тільки систематичні репресії з боку влади призвели до того, що частина шістдесятників еволюціонувала в противників системи.

Шістдесятництво розпочалося як культурний рух, відновлюючи етап минулого століття, але з часом набуло нонконформістських рис, виходячи із емоційного протесту молоді проти старшого покоління інтелігенції, особливо в період глобальних молодіжних протестів у 1960-х роках [7, 491-569].

Система сама створила передумови для громадсько-політичного формування шістдесятників, ведучи кампанію репресій та утисків проти них. Шістдесятники, які обрали шлях незгоди, пройшли всі стадії політогенезу, подібні до національно-визвольного руху - від "етнографічного" до "ідеологічно-політичного протистояння".

Іншим важливим аспектом шістдесятництва була поява яскравих особистостей і лідерів, таких як І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Горська, які проявили високий інтелект і організаторські здібності. Ці приклади свідчать про те, що в системі, яка намагалася піддавати все контролю та придушувати, з'явилися видатні особистості, що піднялися вище середнього рівня та продемонстрували потенційні можливості національної інтелігенції.

Отже, шістдесятництво виступило як інтелектуально-духовна основа для розвитку руху опору в Україні, визначаючи новий етап цього процесу. Його еволюція перетворилася в різні форми нонконформізму, такі як інакомислення, політичне дисидентство, правозахисний рух і т.д. Ці форми стали змістовним наповненням руху опору впродовж 60-80-х років ХХ ст., визначаючи шляхи формування політичної опозиції до режиму.

1.2. Визначні постаті шістдесятників в Україні

Представники руху "шістдесятників" в Україні, такі як Шевчук Валерій, Симоненко Василь, Іван Драч, Григір Тютюнник та Борис Олійник, відіграли ключову роль у формуванні культурно-політичної атмосфери в часи радянського соціалізму. Вони активно виступали за ідеї національної самосвідомості, свободи слова та прав людини. Їх творчість була важливим інструментом боротьби за гідність та культурні цінності в умовах тоталітарного режиму. Спротив "шістдесятників" відіграв значущу роль у формуванні національної ідентичності та підготовці ґрунту для подальших демократичних змін в Україні.

Валерій Шевчук народився 20 серпня 1939 року у Житомирі в родині шевця. Після завершення школи у 1956 році він виявив бажання стати геологом, але після розчарувань у цій сфері вирішив вирушити до Львова і вступити до Львівського лісотехнічного інституту. Однак йому не вдалося вступити, тому Валерій повернувся додому. У цей період він працював підсобним робітником під час ремонту Житомирського сільськогосподарського інституту [22, 45-69]. Під час цієї роботи він захоплювався вивченням літератури, зокрема української. Книга Д. Багалія «Григорій Сковорода — український мандрований філософ» та твори І. Франка вразили Шевчука, встановивши основи його світогляду. Сам Шевчук згадував: "Я почав розуміти й вивчати українську літературу за методологією І. Франка, а Г. Сковорода став для мене учителем життя".

У 1957 році Валерій Шевчук успішно закінчив технічне училище і був призначений на роботу на бетонний завод. Наступного року, у 1958 році, він вступив на історико-філософський факультет Київського університету. Під час навчання в університеті встановив зв'язки з літературними студіями, зокрема зі студією імені В. Чумака "Січ" та студією "Молодь". В цей період він також виявився як талановитий віршознавець, писав вірші та, починаючи з 1960 року, розпочав творити новели.

У 1961 році Валерій Шевчук вперше виступив у літературному світі з оповіданням "Настунька", яке було включено до збірника "Вінок Кобзареві", опублікованого у Житомирі. У тому ж році, навесні, літературна студія "Січ" випустила стінну газету "Заспів", де з'явилася оповідання В. Шевчука "Щось хочеться". Це оповідання викликало гострий відгук університетської газети "За радянські кадри". За цю газету Шевчука намагалися вигнати з університету, тягали до КДБ, проводили допити, проте в результаті виключили лише художника, який ілюстрував цю газету.

У 1961 році Валерій Шевчук також написав 18 коротких новел та першу статтю "С. Васильченко в Коростишівській семінарії" для

житомирського збірника. У наступному році він створив 20 новел, більшість з яких було опубліковано в журналах "Вітчизна" та "Літературна Україна". Деякі з цих творів знайшли свій шлях до перекладів на інші мови, а оповідання "Вона чекає його, чекає" навіть було пізніше екранізовано.

Після завершення університету Валерія Шевчука відправили в Житомир власним кореспондентом газети "Молода гвардія" [33, 583-606]. У листопаді його призвали до армії, де він служив у Мурманській області. Навіть під час служби в армії він не припиняв писати вірші та продовжував працювати над прозовими творами.

По поверненні додому в 1965 році, у той період, коли в Україні розпочалися масові політичні арешти серед інтелігенції, Шевчук брав участь у протестах в кінотеатрі "Україна". У вересні того ж року він приєднався до науково-методичного відділу музеєзнавства, розташованого в Києво-Печерській лаврі.

У 1966 році він завершив повість "Середохрестя", в якій відобразив враження від студентського життя. Арештували його брата, що змусило Валерія звільнитися з роботи. У 1967 році вийшла його книга "Серед тижня", а Валерій Шевчук став членом Спілки письменників України.

У 1969 році він написав повість "Золота трава" і перший варіант повісті "Мор", до якої повернувся в 1980 році, виконавши остаточну редакцію в 1983 році. Він також творив історичні та фольклорно-фантастичні оповідання, писав статті, і в 1969 році вийшла книга "Вечір святої осені", в якій були опубліковані вісім нових оповідань.

У тяжкі сімдесяті роки ХХ ст. твори письменника практично не знаходили місця в друкарнях, що змусило його зосередити творчість і писати, насамперед, "для себе". Протягом 1979-1999 рр. Валерій Шевчук видав велику кількість книг. З 1988 року Валерій Шевчук виступає в якості керівника історичного клубу "Літописець", який діє при Спілці письменників України.

Також він є ведучим історико-суспільних циклових річних програм на Українському радіо, серед яких "Козацька держава", "Київ, культурний і державний", "Загадки і таємниці української літератури" і "Цікаве літературознавство" [5, с. 83-108].

Щодо особистого життя, у Валерія Шевчука є дружина Неоніла (нар. 1943), доньки Мирослава (нар. 1968) та Юліана (нар. 1972), а також внук Богдан (нар. 1997).

У квітні 2021 року Людмила Зубко представила у Житомирі книгу "Стежка в траві. Житомирська сага", яку місцева громадська організація взяла на себе для друку в 2020 році. Книга тепер доступна в бібліотеках для місцевих мешканців безкоштовної читання.

У січні 2024 року НСПУ оголосила про збір коштів на лікування письменника, який тимчасово проживає у Будинку ветеранів сцени та проходить регулярні стаціонарні лікування.

Валерій Шевчук вважається ключовою постаттю в створенні Житомирської прозової школи. У його творчості можна виокремити три основні напрямки: історична проза, твори, які відображають сучасне життя, і літературознавчі праці. Валерій Шевчук - автор понад 500 наукових і публіцистичних статей, які стосуються історії літератури. Він також відомий як дослідник і перекладач сучасною українською мовою творів давньоукраїнської літератури. Його внесок у вивчення та розуміння літературних процесів є важливим, а його роботи сприяють збагаченню культурної спадщини України.

У 1986 році Валерію Шевчуку було присвоєне звання "Заслужений діяч польської культури", а наступного року йому була присуджена Шевченківська премія за роман "Три листки за вікном". У 1999 році він отримав "Орден князя Ярослава Мудрого" V ступеня. Валерій Шевчук є лауреатом Державної премії України імені Т. Шевченка, а також отримав премії фонду Антоновичів, літературні відзнаки ім. Є. Маланюка, О. Пчілки,

О. Копиленка, І. Огієнка, премію в галузі гуманітарних наук "Визнання" (2001).

У 2007 році В. Шевчук був призначений почесним професором Національного університету "Києво-Могилянська академія". 29 листопада 2011 року була започаткована премія Валерія Шевчука (Премія Шевчука) в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, яка вручається за найкращу книгу прози, видану українською мовою, щорічно в квітні на урочистій церемонії.

У 2016 році, відзначаючи 25 років незалежності України, Валерій Шевчук був нагороджений ювілейною медаллю за указом Президента України № 336/2016 від 19 серпня 2016 року.

Поет Василь Симоненко народився 8 січня 1935 року в простій хаті над річкою Удай в селі Біївці на Лубенщині Полтавської області. У В. Симоненка не було батька, але він оточений був любов'ю чудового діда і мамою, яка завжди підтримувала його у захопленні книгами [9, с. 101-136]. Хлопець весь вільний час проводив, читаючи, відранку до вечора, як за сонцем, коли він пас череду, і ввечері, коли вивчав науку, виборюючи собі шлях до шкільної медалі. Сваталися до його матері, але вона не погоджувалася на шлюб, остерігаючись, що чужий чоловік може зіпсувати дитинство Василя. Так вона залишила своє життя таким, яким воно було, долаючи труднощі одна.

Олесь Гончар описав, що дитинство поета відбувалося в тіні ридань матерей, які втратили своїх синів на фронті, і серед важких навколишніх обставин воно виростало, зазнаючи тяжкості післявоєнних років. Його дитинство відзначалося недостатком ласки, а в грі замикались під мінами та снарядами, а не на дитячих майданчиках [20, с. 87-99]. Ці жахливі спогади відбилися в його творчості, а діти, ставши інвалідами через запізнілі вибухи, стали найбільш беззахисними жертвами війни.

Спочатку Василь Симоненко навчався у Біївській початковій школі, завершивши п'ять класів там. Залишній період навчання пройшов у сусідніх

селах Єнківці та Тарандинці, до яких йому доводилося подолати відстань у 9 км в один бік. У 1952 році, випускник середньої школи у Тарандинцях з золотою медаллю, він вступив на факультет журналістики Київського університету. На цьому факультеті разом із Симоненком вчилися такі відомі особистості, як Юрій Мушкетик, Микола Сом, Валерій Шевчук, Борис Олійник. Тут він активно творив вірші та приєднався до літературної студії. Після завершення факультету журналістики у 1957 році Василь працював у обласних газетах, зокрема в "Черкаській правді" та "Молоді Черкащини", де очолив відділ пропаганди. Пізніше він став кореспондентом "Робітничої Газети" в Черкаській області, де зустрів свою майбутню дружину Люсю. В 22 роки Василь одружився, і в подальшому у їхній родині з'явився син Олесь. У весні 1960 року в Києві було засновано Клуб творчої молоді, в якому взяли участь видатні поети та літератори, такі як Алла Горська, Ліна Костенко, Іван Драч, Іван Світличний, Василь Стус, Микола Вінграновський, Євген Сверстюк та інші. Василь Симоненко активно брав участь у роботі клубу, подорожував по Україні, виступав на літературних вечорах та диспутах.

Саме з ініціативи Клубу почався активний пошук місць масового захоронення жертв сталінських репресій. Василь Симоненко та його колеги взяли участь у зборі свідчень про трагедію, власноруч об'їздили околиці Києва, шукаючи свідків подій. Завдяки їхнім зусиллям були розкриті місця таємних масових поховань на Лук'янівському та Васильківському кладовищах, а також у Київських лісах.

Цей страшний образ залишив неабияке враження на Симоненку, яке він зафіксував у своєму щоденнику, поділившись враженням із Лесем Танюком та Аллою Горською, які також були присутніми.

Після цього Василь Симоненко, разом із членами Клубу, склав та відправив до Київської міської ради Меморандум з вимогою оприлюднити місця масових поховань та перетворити їх у національні місця скорботи та пам'яті. Система, відчуваючи велику загрозу, установила нагляд за

Симоненком. У 1962 році, спільно з Аллою Горською та Лесем Танюком, вони виявили місця поховань розстріляних органами НКВС на Лук'янівському та Васильківському кладовищах, а також у Биківні (про що було подано заяву до міської ради).

Влітку 1962 року поета жорстоко побили працівники міліції на залізничній станції «Ім. Тараса Шевченка» (Сміла) [20, с. 123-147]. Непорозуміння виникло в ресторані вокзалу в Черкасах, де продавчиня відмовилася продати цигарки В. Симоненку. Це призвело до суперечки, і двоє міліціонерів втрутилися, просячи показати документи. Навіть попри пред'явлене редакційне посвідчення, міліціонери затримали його, скрутивши руки, й відвели до вокзальної кімнати міліції, де його жорстоко побили. За відгуками друзів, це побиття не було випадковим, але мала політичний характер. Після цього інциденту стан здоров'я В. Симоненка різко погіршився.

Поет розповідав, що удари найбільше припадали на хребет і нижню частину спини, уникаючи м'яких тканин. Друзі поета пізніше спогадували, що після звільнення Василь Симоненко скаржився на болі внутрішніх органів. З весни 1963 року його хвороба стала загострюватися, супроводжуючись невитримуваними болями в попереку та нирках. У вересні того ж року поет був госпіталізований у обласний ліксанупр, де йому встановили діагноз – рак нирок. Хірургічне втручання не принесло результату. Вночі з 13 на 14 грудня 1963 року Василь Симоненко помер у віці 28 років.

У 1965 році його висунули на Шевченківську премію, але результати були оголошені лише через 30 років, після незалежності України, і Симоненко отримав премію посмертно.

Почавши писати вірші ще в студентські роки, Василь Симоненко стикався з труднощами друку через прискіпливу радянську цензуру. Протягом свого короткого життя він встиг випустити лише дві збірки поезій

— «Тиша і грім» (1962) та казку «Цар Плаксій та Лоскотон» (1963). Літературна творчість Василя Симоненка охоплює всього 10 років і є важливим етапом в історії української літератури.

Сам письменник охарактеризував свій поетичний стиль, говорячи: "Є в мені щось від діда Тараса і прадіда Сковороди." В цей період самвидавні вірші Симоненка набули великої популярності, ставши сатирою на радянський лад і закладаючи основу для українського руху опору у 1960-70-х роках.

Хоча В. Симоненко працював і жив у Черкасах, його душа була пов'язана з Києвом та творчим об'єднанням, заснованим напровесні 1960 року — Клубом творчої молоді [22, с. 308-364]. Разом із Ліною Костенко, Аллою Горською, Іваном Драчем, Іваном Світличним та іншими він став однією з провідних постатей цього Клубу. Творчість Симоненка, особливо його самвидавні вірші, визначалася на шляху, вказаному Тарасом Шевченком, і ввійшла в історію української літератури як символ боротьби за державний та культурний суверенітет України в другій половині ХХ століття.

Після смерті В. Симоненка видано твори з його спадщини, такі як казка "Подорож у країну Навпаки" (1964), збірка поезій "Земне тяжіння" (1964), вибірки "Поезії" (1966) та новели "Вино з троянд". Початково радянська критика намагалася ігнорувати самвидавну творчість Симоненка, але пізніше розпочалася ревізія, яка визнала його поетичну спадщину, особливо в контексті громадської мужності поета, яка виявилася ключовою в самвидавній критиці.

Драч Іван Федорович народився 17 жовтня 1936 року в селі Теліжинці Тетіївського району Київської області [2, с.368-400], що тепер входить до складу Білоцерківського району, у родині робітника радгоспу, Іван Федорович отримав початкову та середню освіту в загальній школі містечка Тетіїв. Його успіхи особливо були помітні в гуманітарних науках.

Закінчивши Тетіївську середню школу, він розпочав свою кар'єру як викладач російської мови й літератури в семирічній школі села Дзвеняче Тетіївського району. Пізніше став інструктором Тетіївського райкому ЛКСМУ, спрямовуючи свою діяльність в напрямку МТС.

Вже у 1951 році в районній газеті з'явився його перший вірш, а в період від 1955 до 1958 року Валентин служив у 16-му понтонно-мостовому Верхньодніпровському полку. Почавши навчатися на філологічному факультеті Київського університету у 1957 році, Драч, на жаль, не зміг закінчити навчання через тиск каральних органів, але знову вступив до Київського гуманітарного університету у 1958 році та успішно закінчив факультет філології.

Змінивши свій шлях, Іван Драч приступив до роботи в редакції газети "Літературна Україна", а пізніше пройшов дворічні сценарні курси в Москві. Він працював сценаристом на кіностудії імені О. Довженка та у редакції журналу "Вітчизна". Саме в цей період він написав свої перші вірші.

Заразом з цим, у 1959 році вступив до КПРС і став членом літературної студії імені В. Чумака та Клубу Творчої Молоді. Його виступи та участь в організації літературних вечорів в КТМ робили його впізнаваним представником "дітей відлиги". Творчість Драча в цей період стала важливим внеском у літературний рух, а його визнання призначало йому особливе місце в літературному світі.

Творчий шлях Івана Драча розпочався під час "хрущовської відлиги" у 1961 році, коли його поема-трагедія "Ніж у сонці" була опублікована в київській "Літературній газеті" [2, с. 366-387]. У контексті радянської епохи він створив цикли віршів, присвячених Леніну та комуністичній партії, до якої він належав.

Особливий інтерес викликає його перша збірка поезій "Соняшник", де відзначалась доля звичайної людини, безмежні можливості людського розуму в галузі науки та техніки, а також бажання розкривати таємниці

буття. До сьогодні "Балада про соняшник" та "Етюд про хліб" залишаються "візитівками" Івана Драча, зачаровуючи читачів своєю неординарністю поетичного мислення ще на початку 60-х років ХХ ст.

Твори І. Драча були відомі як в СРСР, так і за кордоном. Його поезії перекладалися на російську, білоруську, азербайджанську, латиську, молдовську, польську, чеську, німецьку та інші мови. До того ж періоду належать початкові контакти Івана Драча з українськими дисидентами та його перші вірші, що несли критичні оцінки радянської влади. Відзначається, що Іван Драч відкрито висловлював свої політичні погляди, надаючи підтримку видатним постатям, таким як В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Мирослава Зваричевська, Богдан і Михайло Горинів та інші дисиденти. Ці зв'язки з дисидентським рухом призвели до конфліктів з радянською владою, і, незважаючи на труднощі, виниклі внаслідок гучних арештів, Іван Драч відкрито визнав, що шкодує про підтримку українських дисидентів.

У 1961 році його драма-феєрія "Ніж у сонці" була опублікована в "Літературній газеті" і відразу привернула увагу критикі. Протягом періоду з 1962 по 1988 рік вийшли його значущі збірки поезій, серед яких "Соняшник" (1962), "Протуберанці серця" (1965), "Балади буднів" (1967), "До джерел" (1972), "Корінь і крона" (1974), "Київське небо" (1976), "Шабля і хустина" (1981), "Драматичні поеми" (1982), "Теліжинці" (1985), "Чорнобильська мадонна" (1987), "Храм серця" (1988).

Після арештів дисидентів Іван Драч написав відкритий лист, в якому каявся у своїх зв'язках із ними у травні 1966 року. Це сприяло значному поліпшенню його стосунків із офіційною владою. Він неодноразово висловлював своє рішуче засудження «буржуазного націоналізму» та підтримував діяльність комуністичної партії, що виявлялося як у його виступах, так і у поезії. Треба відзначити, що ЦК Компартії України 30 червня 1966 року затвердив постанову про серйозні недоліки в організації

виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім. О. Довженка, в якій критикувалася кінострічка «Криниця для спраглих» з сценарієм І. Драча та режисером Ю. Ілленко [2, с. 456-412]. У 1976 році він отримав Державну премію УРСР імені Тараса Шевченка за свою збірку віршів «Корінь і крона». Журнал «Перець» № 8 за 1976 рік навіть опублікував дружній шарж Анатолія Арутюнянца, присвячений цьому події.

У 1983 році Іван Драч був нагороджений Державною премією СРСР з літератури за збірку віршів у перекладі російською мовою під назвою «Зелені ворота» (Москва, 1980). Його трудова діяльність охоплювала роботу в газетах "Літературна Україна" та "Батьківщина", а також в Київській кіностудії ім. О. П. Довженка. Після початку Перебудови він відновив контакти в дисидентських колах. З 1962 року він є членом Спілки письменників України. 25 жовтня 1988 року Іван Драч брав участь в урочистостях із нагоди відкриття меморіальної дошки на будинку в Кам'янці-Подільському, де народився Микола Бажан.

На I-му з'їзді Народного Руху України за перебудову, який відбувся в період з 7 по 10 вересня 1989 року, Івана Драча обрали головою Руху. У весняному періоді 1990 року він також отримав мандат депутата Верховної Ради Української РСР від Данилівського виборчого округу. З 28 лютого по 4 грудня 1992 року Іван Драч виступав у ролі співголови Народного Руху України разом з В'ячеславом Чорноволом і Михайлом Горинем. Пізніше він очолив громадську організацію під назвою Товариство "Україна-Світ". З березня 1998 по квітень 2002 року він виконував обов'язки народного депутата України 3-го скликання. На парламентських виборах 31 березня 2002 року Іван Драч виступав у списку «Нашої України» під номером 31 і втретє став членом Парламенту України. У 2014 році він очолював Комітет зі присудження щорічної премії Президента України «Українська книжка року».

Протягом свого життя Іван Драч був відомий своєю відкритістю до спілкування з журналістами. У одному з інтерв'ю митець вирішив розповісти цікаву історію зі свого дитинства, пов'язану із першим коханням. Його першою коханою була вчителька Фросина Федотівна, і І. Драч поділився спогадами про той період свого життя [3, с. 127-148]. В інтерв'ю він висловлював свої почуття, розповідаючи про те, як виконував завдання від неї, а саме писав гасло на червоному полотні. Це виконував він дуже повільно, адже це було йому привідною можливістю тривалий час перебувати поруч із своєю першою коханою.

Митець висловлював свої мрії та плани на майбутнє, сподіваючись на одруження і спільне виховання трьох дітей Фросини Федотівни, якій втратили батька на фронті. Однак у реальності Іван Драч уклав шлюб із жінкою на ім'я Марія, яка була йому на 9 років молодшою. У подружжя народилися двоє дітей — син Максим та донька Мар'яна. Діти створили свої власні сім'ї, даруючи батькам онуків. На жаль, син Максим попередив батька у вічність, померши у 2009 році.

Іван Драч покинув цей світ уранці 19 червня 2018 року у віці 81 року, після тривалої та важкої хвороби легень, в київській клінічній лікарні "Феофанія". Його останній шлях відбувся 21 червня. Згідно із заповітом поета, Івана Драча поховали біля могили його сина Максима на кладовищі у рідному селі. Йому призначено вічний спочинок поруч із близькими, що стали його родиною на протязі життя.

Григорій Михайлович Тютюнник народився 5 грудня 1931 року у селі Шилівка на Полтавщині. Його батьки, Михайло Васильович Тютюнник і Ганна Михайлівна Тютюнник, були селянами і працювали в колгоспі. Однак сім'я зазнала великої трагедії, коли в ніч з 29 на 30 листопада 1937 року Михайло Тютюнник був арештований, залишивши свого шестирічного сина Григорія. Маленький хлопчик запам'ятав, як бігав аж на край села, шукаючи батька, якого повезли на "чорному вороні". Батька визначили як "ворога

народу", і його особу стало небезпечно навіть згадувати. Михайла Тютюнника позбавили фотографій та могили [5, с. 55-74]. Тільки в 1958 році надійшло повідомлення, що його посмертно реабілітували, визнавши відсутність складу злочину. Таким чином, важка тінь політичних репресій висіла над сім'єю Тютюнників, а Григій залишився з пам'яттю про втрату батька і тяжке минуле.

Григій Тютюнник був свідком страшних подій і репресій, які вразили його сім'ю. Його дід по матері, Михайло Тимофійович Сивокінь, також став жертвою політичних репресій. Заарештованого 20 лютого 1930 року, його життя стало ще однією чорною сторінкою в історії сім'ї.

Батькові Григора, Павлу Васильовичу Тютюннику, не пощастило ще більше. Заарештований 1 жовтня 1937 року, йому був висунутий смертний вирок, який було виконано 25 листопада того ж року. Це стало найтяжчим випробуванням для родини, але на щастя, в 1965 році Полтавським обласним судом Павло Васильович Тютюнник був реабілітований, визнаний невинуватим, і його смертний вирок скасовано.

Після арешту батька, маленького Григора взяв до себе на Донбас брат батька, Филімон Васильович Тютюнник, який мешкав у смт. Щотове Луганської області. Разом з дружиною, Наталією Іванівною Рябовецькою, вони взялися за виховання та навчання хлопчика в умовах, де сім'я стикалася з труднощами та випробуваннями.

Матір Григора, Ганну Михайлівну, втратив у 1987 році, поклавши край важким рокам життя. Трагічні обставини його дитинства стали глибоким джерелом тем і сюжетів у майбутніх творах. Втрата батька, віддалене життя від матері та матеріальні й моральні втрати від війни надали особливий відтінок його світогляду.

1938 року дядько разом з дружиною віддали Григора до школи в український перший клас. За час свого навчання хлопця перевели в російський клас, що визначило його вибір мови спілкування до 1962 року. Г.

Тютюнник розмовляв і писав винятково російською мовою, за винятком періоду з 1942 по 1949 рік, коли він знову опинився біля матері. Після закінчення п'ятого класу в 1946 році вступив до Зіньківського ремісничого училища № 7, де отримав спеціальність слюсаря 5-го розряду [8, с. 55-111]. Після роботи на Харківському заводі імені Малишева та повернення до Шилівки через хворобу легень він пройшов різні випробування, включаючи перебування в колонії. Повернувшись на Донбас, Григор працював у колгоспі та при відбудові шахт, виконуючи різні професії, зокрема, слюсарювання.

У 1951 році Г. Тютюнник призваний до армії і служив у морському флоті на Далекому Сході у ролі радиста. Після демобілізації він закінчив вечірню школу і розпочав свою професійну кар'єру як токар у Щотовському вагонному депо. У період з 1957 по 1962 роки він отримав вищу освіту на філологічному факультеті Харківського університету. Тут Г. Тютюнник виявив своє зацікавлення літературною роботою та займався редакцією журналу "Промінь".

У 1958 році він уклав шлюб з Людмилою Василівною, яка закінчила філфак Харківського університету і була родом з села Верхня Полтавської області. Вони разом виховували двох синів: Михайла, народженого 24 січня 1963 року, та Василя, народженого 13 травня 1970 року. Зокрема, Мануйлівка, село, яке стало прототипом для багатьох персонажів у його творах, стало місцем, де Г. Тютюнник проводив багато часу, знаходячи натхнення для понад 20 своїх творів.

У 1961 році Григор Тютюнник написав свою першу новелу російською мовою, під псевдонімом Г. Тютюнник-Ташанський, що виник від назви річки Ташань, яка протікає через його рідне село. Однак після смерті старшого брата він переклав російськомовну новелу українською мовою та вирішив писати виключно українською.

Після закінчення Харківського університету у 1962 році, він вчителював у вечірній школі в Артемівську на Донбасі, а згодом, у 1963 році, переїхав до Києва. Протягом 1963-1964 років працював у редакції газети "Літературна Україна". Зацікавившись кінематографом, працював у сценарній майстерні Київської кіностудії ім. О. Довженка, де створив літературний сценарій за романом Григорія Тютюнника "Вир". У 1966 році вийшла його перша книжка "Зав'язь", яка стала визнаною як одна з творчих вершин української прози, виклавши ім'я Гр. Тютюнника серед творчої молоді.

Його літературний внесок визнано "Літературною газетою", яка відзначила його оповідання "Деревій" премією на всесоюзному конкурсі в 1968 році. У 1970-х роках Г. Тютюнник працював у видавництві "Веселка". Всього протягом своєї творчої кар'єри написав близько 40 новел, 5 повістей (з них одна залишилася незавершеною), а також нариси, статті, спогади [14, с. 211-212]. Його твори перекладено англійською, білоруською, болгарською, вірменською, естонською, литовською, молдавською, німецькою, польською, російською, словацькою та іншими мовами.

В останні місяці свого життя письменник Григій Тютюнник глибоко захоплювався написанням повісті під назвою "Житіє Артема Безвіконного". Незважаючи на те, що він не зміг завершити цей літературний твір, сам автор признавався, що вже чітко уявляв собі усю сюжетну лінію та образи цієї повісті.

Під тиском, доведений до розпачу і потоплений у депресії, Григій Тютюнник завершив своє життя самогубством в ніч із 5 на 6 березня 1980 року в Києві. У його руках знаходилася передсмертна записка з проханням "домучувати когось іншого", а все своє власне залишив на розсуд, просячи спалити. Поховали письменника на Байковому кладовищі в Києві, на ділянці № 33.

Посмертно, у березні 1989 року, Григору Гютюнникові була присуджена Державна премія імені Тараса Шевченка за визначний внесок у розвиток української літератури та високий мистецький досягнення.

Олійник Борис Ілліч народився 22 жовтня 1935 року в селі Зачепилівка, Харківської області, що тоді належало до УСРР (тепер Полтавська область). Почав публікуватися ще в шкільні роки. В 1953 році вступив на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, де успішно закінчив навчання у 1958 році.

Починаючи з 1958 року, працював літературним працівником та очолював відділ республіканської газети "Молодь України". У період з 1962 по 1973 рік працював у редакції журналу "Ранок" [16, с. 185-198], де просунувся від кореспондента до головного редактора. Також виконував обов'язки заступника головного редактора журналу "Дніпро" та старшого редактора видавництва "Дніпро". З 1971 по 1974 рік обіймав посаду заступника голови правління Спілки письменників України. З 1974 по 1991 рік був завідувачем відділу і членом редколегії журналу "Вітчизна". У період з 1976 по 1991 рік виконував обов'язки секретаря правління Спілки письменників України та СРСР. Був членом Центрального Комітету Комуністичної Партії України і Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу. У 1999 році став головою Комітету з Державних премій України імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури, журналістики і мистецтва при Раді Міністрів України.

Протягом одинадцяти років очолював партійну організацію Спілки письменників України і пишався тим, що за цей період жоден письменник не був виключений з їхніх лав або засуджений до ув'язнення. Володимир Щербицький виявив себе як відважний захисник Б. Олійника перед КДБ під час їхнього "пресування". Він активно брав участь у подіях багатьох гарячих точках міжетнічних конфліктів колишнього Союзу, поділившись своїм досвідом у есе "Два роки в Кремлі" (відомому також як "Князь п'їтьми").

Також, В. Щербицький особисто побував у зоні Югославської трагедії і рішуче виступав проти ембарго, накладеного на Сербію. Він був активним учасником подій у "гарячих точках" Боснії і Герцеговині. Після цих вражаючих подій він написав есе "Хто і з якою метою сатанізує сербів?", яке вийшло окремою книгою українською і сербською мовами в Югославії [20, с. 77-93].

Під час свого перебування в Сербії, він особисто відчув на собі бомбардування союзних сил (натівців). Збираючи матеріали для захисту інтересів сербів і чорногорців, Щербицький публікував статті в українській, російській та югославській пресі. Борис Олійник, фактично, зупинив будівництво промислового вузла в Каневі, що викликало загрозу для усипальниці Т. Г. Шевченка. Ще в етапі Верховної Ради УРСР він виступив проти зведення мосту через Хортицю, що змусило уряд відкласти реалізацію свого наміру. У 1995 році Борису Іллічу було присвоєне звання «Почесний громадянин Канева». Він визначився як один із тих, хто через медіа заблокував будівництво АЕС в Криму і під Чигирином, а також проекту каналу Дунай-Дніпро, що, його думкою, міг би привести в Україну всі негативні впливи Європи.

Борис Ілліч Олійник особисто вручив маршалу Язову клопотання від імені української інтелігенції, в якому просив про звільнення приміщень Києво-Могилянської академії від військово-політичного училища. Маршал Язов висловив позитивну резолюцію щодо цього клопотання. Борис Ілліч був одним з учасників заснування Українського фонду культури і очолював його на громадських засадах з 1987 року і до своєї смерті. Також він обіймав посаду віцепрезидента Парламентської Асамблеї Ради Європи. У 2002 році Борису Іллічу Олійнику було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Києва».

У травні-червні 1986 року Борис Олійник був одним з перших, хто відвідав Чорнобиль та його зону відчуження, звідки здійснював репортажі

для Центрального телебачення СРСР і України. У тому ж році він опублікував статтю "Випробування Чорнобилем" в "Літературній газеті" (Москва), в якій розкривав злочинну діяльність тимчасовців.

На XIX конференції КПРС у Москві в липні 1988 року Борис Олійник, зупинившись на сталінському терорі 1937 року, несподівано для присутніх завершив цю тему, говорячи: "А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, із чиєї вини сталася ця трагедія" [7, с. 357-378]. Отже, саме він був першим, хто на державному рівні у 1988 році в Кремлі згадав про Голодомор в Україні та запропонував створити "Білу книгу" про темні сторінки 1932-1933 років.

З 1980 по 1991 рік Борис Олійник був обраний депутатом Верховної Ради УРСР 10-го і 11-го скликань та виступав як голова Комісії Верховної Ради з питань освіти і культури. У 1981 році йому була присуджена ювілейна медаль Всесвітньої Ради Миру. З 1989 по 1991 рік він очолював Комісію зв'язків Верховної Ради СРСР з громадськістю та був віцепредседом Палати Національностей Верховної Ради СРСР.

З 1992 по 1994 рік Борис Олійник виступав як народний депутат Верховної Ради України 12-го (1-го) скликання. Одночасно він обіймав посаду провідного наукового співробітника Інституту національних відносин і політології НАН України. З 1994 по 1998 рік він продовжував свою депутатську кар'єру, представляючи 2-ге скликання Верховної Ради України. Від 1995 до 2006 року він виконував обов'язки Голови Постійної делегації Верховної Ради України у Парламентській Асамблеї Ради Європи та був віцепрезидентом самої Асамблеї з 1996 по 2006 рік.

З 1998 по 2002 рік Борис Олійник став народним депутатом Верховної Ради України 3-го скликання, і тут його обрали головою Комітету з закордонних справ та зв'язків з СНД. У період з 2002 по 2006 рік він служив як народний депутат 4-го скликання, представляючи фракцію Комуністичної

партії України. У 1987 році його обрали дійсним членом Міжнародної слов'янської академії, а від 1990 року він став дійсним членом Національної академії наук України. У 1992 році він отримав звання академіка Української екологічної академії наук [7, с. 558-582]. Окрім того, він обіймав посаду голови Українського фонду культури та співголови Форуму слов'янських народів.

Борис Олійник покинув цей світ 30 квітня 2017 року о 11:45 за місцевим часом у віці 82 років, після тривалої та важкої хвороби, в Національному Інституті хірургії та трансплантології ім. О. О. Шалімова НАМН України. Президент України висловив офіційне співчуття родині та близьким поета-академіка.

Бориса Олійника поклали на вічний відпочинок 3 травня 2017 року на Байковому кладовищі в Києві. Його поховали на ділянці № 52 поруч із могилами видатних особистостей, таких як Лесь Танюк та Дмитро Гнатюк.

РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ ІДЕЇ ДИСИДЕНТСТВА

2.1. Політичні репресії. Правозахисний рух

Дисидентство (з латинської *dissident* – незгодний) – це активне виступання проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, що включає в себе протистояння офіційній ідеології й політиці. Течія дисидентства визначається трьома основними напрямками: правозахисним, релігійним та національно орієнтованим. Хоча ці напрямки відрізняються за своєю специфікою, спільною рисою для всіх трьох є боротьба за національні інтереси українського народу, що виражається в органічному включенні національного фактора у сферу їхньої діяльності.

Процеси відродження, які протікають у нашій країні, під час національного становлення повертають нас до спадщини творців української духовності, мислителів та письменників, які внесли значний внесок у піднесення культури нашого народу. Серед них варто відзначити Олекса Тихого – постать, яку можна вважати гордістю українського народу та мужнім представником українського дисидентського руху [3, с. 412-453]. У середині 60-х років сформувався український дисидентський рух націонал-демократичного спрямування, який вирізнявся визначальним впливом на всю спільноту дисидентського руху. Це було цілком нове явище в історії демократичного опору.

Національно зорієнтовані організації виникали в Україні постійно. Згідно з пізнішими офіційними даними, протягом 1954–1959 років було розкрито 183 "націоналістичні та антирадянські групи" з 1,879 учасниками, а в проміжку 1958–1962 років – 46 таких груп з 245 учасниками.

Майже всі ці групи формувалися в Західній Україні. Імпульси для створення таких організацій можна простежити на прикладі "Українського національно-визвольного фронту". Зорян Попадюк, організатор цього фронту та студент з Львова, ненавидів радянський режим після того, як випадково

виявив рештки братських могил, останки жертв розстрілів у НКВС у 1940 році, під час обходу рідного містечка Самбора. Це враження було достатнім, щоб чутливий до чужої біди комсомолец Зорян викликав в собі глибокий ворожість до радянського режиму. У галицькому містечку та Львівському університеті альтернатива була очевидною: незалежна Україна.

Переважна більшість цих груп і осередків займалась переважно символічною діяльністю, такою як вивішування жовто-блакитних прапорів на сільрадах, поширення простеньких листівок, а іноді вони друкували "журнали" на машинці. Ці групи, як правило, існували недовго. Більшість їхніх учасників складалася з молоді, за винятком дуже обмеженої "Української робітничо-селянської спілки", яка відзначалася "дорослим" складом і своїм організатором Левком Лук'яненком, колишнім юристом і колишнім партпрацівником, який вийшов з комуністичних позицій, виступаючи за незалежність України.

У 60-ті роки ХХ ст. виникли групи чисто національної орієнтації, зокрема "Український народний фронт" (1964 р.) під керівництвом Зеновія Красівського, Дмитра Квечюка, Михайла Дяка та інших, який, по суті, є продовженням підпілля ОУН [3, с. 229-246]. Зеновій Красівський, який перебував на нелегальному становищі у Львові як член ОУН – УПА до арешту в 1949 році після закінчення середньої школи на Івано-Франківщині.

Група УНФ, відтворена в період між 1975 і 1979 роками, можливо, є однією з найбільш тривкою націоналістичних організацій, яка зібрала колишніх ветеранів УПА. Однак створення помітного руху на основі політичної ідеології ОУН після розгрому військового опору УПА в середині 50-х років нікому не вдалося. Стаття чи брошура Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", що циркулювала в "самвидаві", можливо, не знала широкого читацького зацікавлення, проте її вплив на культурну і політичну самосвідомість української інтелігенції був колосальним. Вперше вона поставила питання про культуру національних

почуттів, надаючи українській національній свідомості гуманістичний зміст, який був втрачений після днів української революції 1917 року, наповнених надією. Тим, хто не переживав часів, коли влада намагалася придушити українську національну самосвідомість примітивним антисемітизмом, важко уявити, як ідеологія нової хвилі справляла визвольний вплив на людей.

Цікаво відзначити, що в той самий час серед коліс української політичної еміграції, які найбільш налаштовані на демократичні рішення, обговорюється питання щодо того, як найкраще підтримати молодих опозиціонерів. Тих, хто ближче до поглядів старої націонал-комуністичної еміграції, зокрема діячів так званої Української революційно-демократичної партії, заснованої письменником Іваном Багряним, називають "реалітетниками" [2, с. 166-194]. Ця група висуває ідею виходу з реалій комуністичної влади на Україні та представлення перед урядом України програми, яка, враховуючи ці реалії, спрямована на досягнення національного суверенітету при збереженні соціалістичних ідеалів. Значущий історик і теоретик української культури, зокрема політичної, Іван Лисяк-Рудницький, представник демократичного ліберально-консервативного спрямування, був більш схильний до думки про те, що програма руху має бути результативною через загальну лібералізацію режиму в імперії, хоча останнє здавалося йому малоімовірним.

Рух опору, зокрема національно-визвольний рух, в період з початку 60-х років ХХ ст. отримав нові аспекти, ставши частиною загального руху за справедливість, а після Гельсінських угод – руху за права людини, визначаючись як "правозахисний" рух. У 60-х роках ХХ ст., після подій, пов'язаних з процесами Даніеля і Синявського, а також арештами Чорновола, братів Горинів, М. Косова, І. Світличного та інших, 14 членів Спілки письменників України, зокрема В. Некрасов, І. Дзюба, В. Шевчук, Ліна Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, а також художники Алла Горська та кінорежисер С. Параджанов, підписали листи протесту. Це свідчило про те,

що рух мав вже значущий вплив на суспільство і набував широкого визнання.

Арешти, які відбулися в 1972 році, були ехом протесту голови Спілки письменників України Олесея Гончара та його подальшої відставки. Уже восени 1976 року, коли з'явилася Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод, її очолив письменник Микола Руденко.

Не лише особи, але й характер репресій зазнав змін. Юридичним приводом для репресій у 1972 році стала спроба зарубіжних націоналістичних колах чи спецслужб встановити контакти з українськими дисидентами.

У 1973 році І. Дзюба висловлював свою відмежованість в пресі від підтримки закордонних націоналістичних сил [2, с. 257-271]. У той же час В. Мороз приймав більш радикальний підхід, загострюючи критику режиму і акцентуючи націоналістичні орієнтації в дусі ОУН.

Політична обстановка в Україні на той момент можна було охарактеризувати як пороговий, лімінальний стан, де історія продовжувала творитися у вже існуючих формах, але норми, виміри буття, способи оцінки, а також мета і цінності тільки починали визрівати й знаходились у процесі становлення.

Для більшості громадян вихід за межі політичного простору УРСР і перехід на бік її ворогів вважались неможливими морально та політично. У той час керівництво режиму не користувалося моральною і політичною підтримкою, і співчуття було на боці переслідуваних протестантів. З свого боку, ті відчували, що їхні політичні переконання позбавлені вимірів, і вони ніби знаходились у політичній непримиренності до режиму. Це створювало враження, що простір стискувався для них в точку без визначених розмірів. Все це взаємодіяло в межах політично і етнокультурно різноманітного національного організму України: від повного розпаду комуністичної ідеології і втрати соціальних ідеалів до симпатій широких мас до

антиурядової опозиції. Необхідно також врахувати велику кількість членів КПРС і комсомолу, що говорило про те, що дисидентський рух представляв лише вершину айсберга.

Основні політичні процеси, які відбувалися в легальних та напівлегальних рамках, залишалися в межах структур, що фактично визнавалися комуністичними. Справжню сутність комунізму виявили критичні моменти розпаду СРСР, коли комуністична фракція у Верховній Раді України підтримала ідею незалежності української держави. Згодом вони навіть проголосували за заборону власної партії, що свідчило про розчарування та втрату довіри до комуністичних ідеалів у цей важливий період.

Отже, дисидентський рух виник у 60-х роках ХХ ст. в Радянському Союзі як прояв незгоди і протесту щодо існуючого державного ладу та політичного режиму у країні. Зародження цього руху можна відзначити на тлі десталінізації та нових політичних курсів М. Хрущова. Рух розвивався у трьох напрямках, але спільною рисою для всіх була боротьба за національні інтереси українського народу [2, с. 312-340]. У період брежнєвської ери спостерігалася хвиля арештів, спрямованих на придушення дисидентства, що викликало широкий протест. Однак це не призвело до припинення репресій, і в 1966 році відбулись політичні процеси над численними арештованими. У 1970 році розпочалася нова етап репресій, а в 1972 році арештовані видатні представники дисидентського руху, такі як І. Світличний, В. Стус, І. Дзюба. На початку 80-х років ХХ ст. дисидентський рух було розгромлено, але його ідеї перейшли у правозахисний рух. Для дисидентів право на життя означало право на вільне висловлення, на вільну особистість. Сьогодні ці позиції знову актуалізуються, адже вони визначили початок Революції Гідності. Ці люди в 60-ті роки відстоювали гідність, як свою, так і своєї спільноти, і це завдання залишається актуальним і сьогодні.

На кінці серпня - на початку вересня 1965 року, звичайне повсякденне життя для десятків людей в Україні раптово зупинилося. Спочатку почали ширитися чутки (поширювані офіційними особами) про те, що в республіці було розкрито антирадянський "бандерівський" підпільний центр, виявлено нелегальну друкарню, вилучено зброю, іноземну валюту і таке інше. Згодом виявилось, що на робочих місцях та в аудиторіях закладів вищої освіти зникло декілька десятків людей, які опинилися у слідчих ізоляторах КДБ.

У Києві серед заарештованих були критик І. Світличний, театральний художник П. Моргун, інженери О. Мартиненко та І. Русин, лаборантка Є. Кузнецова, студент Я. Геврич, науковець М. Гринь та інші. У Львові серед затриманих були студент-заочник І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі університету М. Осадчий та М. Косів, службовці С. Батурин та Г. Садовська, архівіст М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, модельєр Я. Менкуш [20, с. 145-177]. У Тернополі був заарештований музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий; у Луцьку - викладачі педагогічного інституту В. Мороз та Д. Іващенко; в Івано-Франківську - вчителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха. Арешти призвели до обшуків і конфіскації, результатом чого стали знахідки 900 примірників "антирадянської літератури" і 13 друкарських машинок.

Радянська преса обходила увагу арешти, ймовірно, через те, що на вищих ешелонах влади вирішували, якою стратегією краще діяти: організувати гучні судові процеси, аналогічні тим, що мали місце у 1930-х роках, чи обмежитися закритими судами, як це було звичайним в практиці останніх часів. Однак, "громадськість" у вигляді уважно відібраного партійного активу була проінформована на закритих "ідеологічних нарадах" про затримання групи націоналістів. Заявили, що вони організовано розповсюджували антирадянську літературу, мали зв'язки з колишніми бандерівцями, утримували підпільну друкарню та навіть зберігали зброю.

Ця спроба вразити громадськість була вдалим кроком, і в результаті розпочалася психологічна обробка широкого загалу в душі шпигуноманії. Однак організатори арештів не врахували суспільної атмосфери того часу. Все ще тривало певне відчуття "відлиги", ще свіжі в пам'яті були розкриття кричущих злочинів сталінських часів. Крім того, на волі залишалася значна кількість нонконформістів, готових до активного протистояння. Це ще одне свідчення поганої підготовленості "органів" до цієї операції. Іншими словами, ті, хто був "нагорі", втратили відчуття реальності, і вони забули, що ми жили в 1965 році, а не в 1937 році.

4 вересня 1965 року в новозбудованому кінотеатрі "Україна" відбувся урочистий показ фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків", який вже отримав міжнародні нагороди. Після виступу режисера С. Параджанова, слово взяв І. Дзюба [20, с. 180-203]. Замість очікуваної привітальної промови, він сповістив аудиторію про таємні арешти серед молодого інтелігенції в Україні, назвав імена заарештованих.

Виступ викликав непокій серед "офіційних осіб", один із яких намагався відірвати І. Дзюбу від мікрофона. Зал наповнився криками "Ганьба!" та "Брехня!", хтось навіть увімкнув пожежну сирену, намагаючись заглушити промовця. Проте І. Дзюбу отримав підтримку від В. Чорновола, який закликав протестувати проти тиранії, і частина аудиторії піднялася з місць. Впливовий письменник В. Стус також приєднався до заклику до протесту.

Ця подія нагадує демонстрацію, яка, правда, припинилася за зусиллями "людей у цивільному", яких підвезли кількома машинами під час кінопоказу.

Офіційні органи охарактеризували цю подію як "провокацію" і "антигромадський вчинок", тоді як активні учасники вважали її вираженням протесту. Незважаючи на оцінки, сама подія вражала своєю неординарністю. Відкритий і різкий протест проти владних дій викликав обурення.

"Демонстранти" порівнювали серпневі арешти з початком сталінського терору 30-х років ХХ ст., що надавало їхнім виступам особливої гостроти і розкривало дії влади у вкрай неприємному для неї контексті. Вони вибивали монополію влади на інформування слухняної громадськості щодо таких подій. Нарешті, несподіваним було те, що протест зійшов із середовища інтелігенції, де панував генетичний страх перед режимом, але з'явилися люди, готові висловити відкритий та політичний протест.

Проте відзначається, що перша реакція влади була адекватною, хоча й дещо стриманою. Розпочалося пригнічення та переслідування ініціаторів та учасників протесту. Ігоря Дзюбу звільнили з роботи у видавництві "Молодь", а В'ячеславу Чорноволу за "політичне хуліганство" виголосили сувору комсомольську догану й навіть запропонували подати заяву про звільнення з роботи в газеті "Молода гвардія". Василя Стуса відчислили з аспірантури в Інституті літератури АН УРСР [18, с. 155-173]. У тому ж інституті партійні збори вирішили накласти сувору догану на Марію Коцюбинську та Юрія Бадзьо, намагаючись взяти їхні заяви про відстоювання своєї позиції. Ця поведінка виявилася несподіваною, оскільки, зазвичай, члени партії повинні були каютися, якщо їхні дії засуджувалися "партійним колективом". Але в умовах "відлиги" частина інтелігенції почала виявляти більшу самостійність. Самоповага інтелігенції підвищилася, і вони відмовилися визнавати в своїх діях зраду друзів, відстоюючи свою думку. "В моїй моральній позиції змін не відбулося!" - заявила Марія Коцюбинська перед партійними борцями. Знайшлися і ті, хто підтримав її на зборах - Валентина Іванисенко та Леся Коваленко. Таким чином, колишній моноліт нетерпимості до інакодумців почав тріщати, хоча й залишався монолітом у загальному контексті.

Це була типова особливість "першого покосу" - практично всі, хто був заарештований під час попереднього слідства, у певний момент давали свої показання (виняток можливо склав М. Масютко, якому вже доводилося пережити сталінські табори і війну). Це можна пояснити станом

розгубленості, абсурдністю звинувачень, жорстокістю методів обробки підозрюваних і відсутністю у більшості з них відповідного політичного досвіду. Багато хто, відчуваючи страх, давався на провокації, запропоновані слідчими, намагаючись подати їм певні компроміси, або ж прагнув якось виправдати себе та довести свою лояльність режиму [7, с. 578-599]. Дехто, розуміючи нещадність радянської юстиції, намагався використовувати формальні норми її законів для уникнення відповідальності. Жертви "першого покосу" практично усі були об'єктивно порядними радянськими громадянами. Вони не належали до активних політичних противників режиму і більш схильні були вдосконалювати систему, аніж повалити її. Хоча можна припустити, що деякі з них вже тоді почали переходити до опозиційних лав і ставали, принаймні, потайними критиками влади (про це свідчать документи політичного самвидаву середини 60-х років ХХ ст.).

У випадку, коли потенційна жертва виявлялася неохочою до співпраці з слідчим, останній викликав фахівців іншого профілю для допомоги. Це веде до виникнення одного з найганебніших аспектів у боротьбі з інакомисленням - закритих рецензій та літературних, філологічних експертиз. Спроба вирішити це питання виявилася особливо сором'язливою у випадку М. Масютка. В його випадку була знайдена колекція самвидавчих творів політичного характеру. Ймовірно, через це та його минуле було вирішено приписати авторство цих творів саме йому. Це завдання було настільки принциповим, що кримінальну справу М. Масютка відокремили від групової справи братів Горинів, І. Геля, М. Зваричевської та Я. Менкуш.

Приблизно в такому ж напрямі (хоча і без проведення подібних експертиз) велося слідство в інших містах, таких як Львів, Тернопіль, Луцьк, Івано-Франківськ та Київ. В той час, коли відбувалася демонстрація в кінотеатрі "Україна", в Києві не вщухали страсті, викликані цією подією. Проте у провінції всі спроби подібного протесту миттєво придушувалися. Наприклад, у Львові письменника Р. Кудлика звільнили з редакції журналу

"Жовтень" за його питання щодо арештів на літературних зборах. Літератор М. Петренко отримав сувору догану лише за те, що згадав ім'я Р. Кудлика в телепередачі, а його збірка поезій була вилучена з плану видавництва "Каменярь".

У листопаді 1965 р. до ЦК КПУ і ЦК КПРС надійшов колективний лист-петиція, в якому фіксувався факт таємних арештів і зверталася увага на те, що вони створили тривожну атмосферу в суспільстві, де поширюються неймовірні чутки й домисли. "Вважаємо", писали автори листа, "що слід розвіяти їх публічним роз'ясненням суті справи з боку відповідних державних органів... Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми маємо право сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи - як гарантії справедливості". Листа підписали такі видатні постаті, як кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко та П. Майборода, авіаконструктор О. Антонов, літератори Л. Серпилін, Л. Костенко та І. Драч. Це була перша колективна заява, що вимагала гласності в політичних справах і фактично представляла собою прихований протест проти початку репресій. Характерно, що заяву підписали не тільки дисиденти, а й представники інтелектуально-культурного істеблішменту, що надало їй більшу суспільну вагу і продемонструвало невдоволення діями влади серед різних груп інтелігенції, навіть найлояльніших. Відповідей на цей лист автори не отримали [9, с. 517-541].

В січні 1966 року розпочалися судові процеси, з першим із них відбулася у Луцьку. Розглядали справу В. Мороза та Д. Іваценка Волинський обласний суд у відкритому засіданні, хоча очевидно, що відкритість була лише формальною. Зал заповнили партійно-комсомольські працівники, міліціонери, кагебісти та кілька студентів і викладачів Луцького педінституту. Для останніх цей процес, схоже, мав виховний характер. Однак вони не змогли зробити з судового процесу вигаданий спектакль. Підсудні,

які визнали свою вину на попередньому слідстві, відмовилися робити це на судовому засіданні. Свідки, викликані до суду, також "не виправдали довір'я". Студенти фактично свідчили на користь підсудних, і один із них навіть приєднався до осуду російського шовінізму. Незважаючи на провал вистави, режисери все ж покарали В. Мороза та Д. Іващенко. 10 січня оголошено вирок - п'ять років таборів суворого режиму для першого та два роки для другого за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР (звинувачення в антирадянській націоналістичній агітації і пропаганді) [6, с. 177-194].

У лютому того ж року в Івано-Франківську відбувся процес над учителем М. Озерним, і цього разу влада врахувала недоліки попередніх судових засідань. До зали були допущені тільки люди зі спеціальними запрошеннями і свідки. Сам підсудний, батько двох малих дітей та 36-річний вчитель сільської школи, повністю визнав свою вину і в останньому слові пообіцяв "чесною працею спокутувати свою провину".

Адвокат, замість того щоб захищати підсудного, фактично підтримав звинувачення, просивши лише скорочення терміну ув'язнення. Свідки, включаючи заарештованого разом із М. Озерним і відпущеного за "щире каяття" В. Іванишина, давали свідчення, які підтверджували обвинувачення.

Однак виникла несподіванка. А. Матвієнко, викладачка Київського університету, один із свідків, зіпсувала свято прокуророві, фактично відмовившись свідчити проти М. Озерного і, навпаки, заявивши, що він - порядна людина.

Але найбільшим провалом організаторів процесу стало те, що вони допустили на суд Павла Скочка, кореспондента газети "Радянська Україна". 10 березня 1966 року він вислав протест першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту проти суду над М. Озерним. "М. Озерного примусили покаятися фактично в тому, що він прищеплював учням любов до рідної мови і культури, та ще й засудили його за це до шести років таборів суворого

режиму" (згодом Верховний Суд УРСР зменшив цей термін до 3 років). Павла Скочка весною 1966 року відсторонили від роботи в газеті.

Наступний судовий процес у Тернополі, який відбувся 24 лютого 1966 року, вже відзначався повною заангажованістю. Аудиторія складалася з секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, працівників комсомольських органів та "активу" міста і районів. На лаві обвинувачених сиділи вчитель музики М. Чубатий та І. Герета, музейний працівник.

Враховуючи їхнє каяття та слухняну поведінку як свідків на процесі М. Озерного, Тернопільський обласний суд засудив їх умовно до чотирьох і п'яти років відповідно. Процес над художником Панасом Заливахою в Івано-Франківську був повністю закритим [6, с. 196-219]. Щоб накопичити достатньо "криміналу" в цій справі, для аналізу літератури, вилученої під час обшуків, власті створили чергову експертну комісію зі львівських учених (на жаль, імена її членів невідомі).

Ця комісія дала ще один приклад політичного ідіотизму й відповідного фахового рівня, охарактеризувавши один із надрукованих на машинці текстів як "антирадянський, націоналістичний твір невідомого автора". Згодом виявилось, що йшлося про вірш Т. Шевченка "Доля", вміщений у збірнику його поезій, виданому в 1964 році в Москві англійською мовою. Панаса Заливаху засудили до п'яти років позбавлення волі в таборах суворого режиму, а вже в тюрмі йому позбавили права на малювання.

21 березня розпочалася "львівська серія" судових процесів, починаючи з справи М. Масютка. Цей судовий процес виступає прикладом схильності суду до упередженості, фальсифікації та підтасовки фактів, навіть на тлі інших подібних процесів того часу. У своєму останньому слові і поясненнях з приводу суті справи М. Масютко ефективно спростував звинувачення та показання свідків, а також сам звинуватив суд у великодержавному шовінізмі.

В результаті вирок був, можливо, одним із найжорстокіших у "першому покосі" - три роки тюрми і три роки таборів. Сумніву немає, що на рішення суду суттєво вплинула обставина того, що під час обшуків у М. Масютка були знайдені рукописи його літературних творів, у яких різко засуджувалися злочини сталінізму.

25 березня відбувся суд над І. Гелем та Я. Менкуш. За доповіддю секретаря Львівського обкому КПУ В. Куцевола, судовий процес пройшов "організовано". Підсудні повністю визнали свою провину та зізналися в тому, що вони займалися антирадянською агітацією "шляхом розмноження і розповсюдження антирадянських націоналістичних документів, з наклепницькими вигадками, які порочили радянський державний і суспільний лад" [6, с. 236-255]. І. Гель був засуджений до трьох років, а Я. Менкуш - до двох з половиною років позбавлення волі.

На черзі був заключний судовий процес, що стосувався М. Осадчого, М. Зваричевської та братів Горинями. Підготовка до нього тривала майже місяць, можливо через те, що підсудні вже виступали свідками на двох попередніх судових засіданнях. 13-14 квітня закритий суд у Львові проходив за заздалегідь визначеним сценарієм.

Але 15 квітня ситуація змінилася. З Києва прибули І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний та В. Чорновіл. Наступного дня до них приєднався І. Дзюба. Подальший розвиток подій описується в доповідній записці В. Куцевола: «В той же день, 15 квітня, коли заарештованих виводили з будинку суду, біля входу зібралося близько 30 людей, серед яких були знайомі та родичі підсудних. У центрі уваги перебували Костенко, Драч, Чорновіл, Холодний, які висловлювали своє обурення вчинками працівників міліції та конвою, осуджували дії влади у зв'язку з арештом Горинів, надавали підсудним квіти та скандували гасла «Слава!», «Слава патріотам!». Адресуючи крики радянським органам, вони голосили «Ганьба!».

Це була ще одна надзвичайна подія. У Львові, який вважався режимним містом, де під час боротьби з «бандерівщиною» виглядало так, ніби все, здатне чинити відкритий опір владі, було придушене, трапилася подія виходу публічного політичного протесту. Змінився сам характер судового процесу. Спостерігався продовжений опір репресіям, виражений в різних формах.

У лютому 1966 року, після проведених процесів у Луцьку та Івано-Франківську, до прокурора УРСР Ф. Глуха і голови КДБ республіки В. Нікітченка надійшов лист, у якому висловлювалося занепокоєння щодо характеру судових процесів. Автори листа відверто називали заарештованих своїми друзями і близькими знайомими, просили дозволу бути присутніми на процесах. Листа підписали Я. Франко, М. Коцюбинська, Г. Кочур, І. Драч, І. Дзюба, Ф. Жилко, Б. Антоненко-Давидович та інші, всього 78 осіб [20, с. 80-123].

Протести та прохання фактично не змінювали хід судових розправ і долі засуджених, але вони несли велике моральне значення. По-перше, жертви репресій відчували підтримку, оскільки в якийсь спосіб отримували відомість про неї. Для тих, хто вперше опинився в такій екстремальній ситуації, моральна підтримка була життєво важливою, немов повітря. По-друге, владні структури, відповідальні за репресії, сприймали, що їхні дії викликали невдоволення не лише серед нонконформістів, але й серед певної частини інтелігенції, яка була взагалі лояльною до влади. Нарешті, арешти та судові процеси та їхній характер стали відомі значно ширшому колу людей, ніж цього прагнула влада. Зміст петицій став доступним не лише їхнім авторам. В результаті події 1965-1966 років викликали несподіваний суспільний резонанс.

Хоча з певним запізненням, події стали відомі і за кордоном. 2 квітня 1966 року, отже, через півроку після арештів, швейцарська «Neue Züricher Zeitung» повідомила про арешт у Києві двох визначних літературних

критиків молодшого покоління - І. Світличного та І. Дзюби, а також ще 20 інтелектуалів у Києві і Львові. 7 квітня «The Times» та «New York Times» повідомили про арешти і можливі суди над двома критиками.

Завершившись судовий марафон 1966 року, історія «першого покосу» не припинилася. Навесні розпочалася друга дія трагікомедії. Зі значним запізненням офіційні структури розпочали ідеологічно-адміністративний терор проти тих, хто був пов'язаний із середовищем дисидентів. Основним ударом була «велика прочуханка», яку ініціював ЦК КПУ 10 травня 1966 року. За дорученням ЦК КПУ, голова КДБ УРСР В. Нікітченко, Прокурор УРСР Ф. Глух і голова Верховного Суду республіки В. Зайчук підготували доповідну записку, що містила звіт про арешти та судові процеси, цитати з «зізнань» засуджених, а головне - список 21 особи, які мали відношення «до виготовлення, переховування або читання та поширення антирадянської літератури». Схема залишалася однаковою: обговорення інформації на зборах «трудових колективів», які під диктовку головуючих обурювались на відступників. Нерідко це «громадське засудження» мало своїм наслідком звільнення з роботи з відповідною характеристикою.

Та ж сама динаміка розгорталася й у численних інших установах: В. Чорновола звільнили з редакції газети «Друг читача», В. Стуса - із державного історичного архіву, а В. Даниленка та Л. Мельник «скоротили» в редакції газети «Літературна Україна» [29, с. 257-298]. Значні пристрасті виникли в Спілці письменників України. 26 травня 1966 року відбулися відкриті партійні збори письменницької організації Києва.

Під час зборів комуністи та безпартійні, такі як Ю. Смолич, В. Козаченко, І. Ле, А. Хижняк, М. Ткач і П. Оровецький, "з гнівом та обуренням затверджували антирадянську діяльність групи націоналістичних відщепенців". Письменники пообіцяли "завжди бути в перших рядах борців за торжество ленінських ідей". Частина молоді влаштувала справжню обструкцію тим, хто осуджував "відщепенців", віддавши овації Л. Костенко,

яка відстоювала свої позиції перед вороже налаштованою аудиторією І. Світличного, П. Заливахи, М. Косіва та Б. Гориня. Збори врахували письмові пояснення І. Гончаренка, І. Немировича та Д. Цмокаленка, які визнали свої зв'язки з "антирадянщиками", виключили з партії Ю. Назаренка і висловили сувору догану І. Драчеві, який також виступав на захист засуджених. Під тиском насмішок І. Драч подав заяву до парткому СПУ, де покаявся в тому, що виступав на захист засуджених. Це стало початком капітуляції одного з найвидатніших і талановитих дисидентів.

Можна стверджувати, що літом 1966 року «перший покіс» завершився, і минув практично рік. Засуджених відправили у табори, тоді як їхні соратники, що залишилися на волі, пристосовувалися до щоденного життя та готувалися до подальшого опору. Події 1965-1966 років показали, що ані дисиденти, ані репресивні органи не були готові до такого розвитку подій.

Моральна і політична неготовність дисидентів до відкритого протистояння з системою виявилася вже після арештів. Заарештовані намагалися продемонструвати свою лояльність радянській владі, тоді як їхні товариші на волі вимагали дотримання «соціалістичної законності» [29, с. 301-317]. Навіть при наочній парадоксальності цього підходу, репресії 1965-1966 рр. сприяли розвитку опору.

Цей період позбавив опозиціонерів ілюзій щодо характеру та суті радянської системи. Відбувалася кристалізація ідей опозиційного руху, хоча й дуже повільно. З інтелектуально-духовної опозиції відокремилися випадкові особи. Протести проти арештів вказали на можливість відкрито висловлювати невдоволення діями влади. Нарешті, опозиційні діячі здобули безцінний політичний досвід у боротьбі. Опір тривав.

1972-1973 роки стали періодом інтенсифікації політичних репресій в СРСР, відомих як "генеральний погром". Існує кілька можливих причин, які можна розглядати як чинники, що викликали цей сплеск репресій.

По-перше, можливо, рішення радянського керівництва розпочати наступ проти інакодумців було обумовлене наближенням 50-ї річниці утворення СРСР та намаганням забезпечити "морально-політичну єдність" суспільства та "інтернаціональну єдність" народів імперії.

По-друге, можливо, системі стало загрозовою активна діяльність дисидентів, яка впливала на імідж держави, активної в процесі "розрядки".

По-третє, перехід до радикального придушення інакомислення може бути простою реакцією на вольове рішення верхівки партійно-державного керівництва країни. За неофіційними джерелами, 30 грудня 1971 року в Москві відбулося засідання Політбюро ЦК КПРС, на якому було ухвалено рішення розпочати загальносоюзну акцію проти самвидаву.

Необхідно також врахувати той факт, що інактивність іноземних туристів в Україні стала об'єктом уваги ЦК КПУ та КДБ республіки, які вжили заходів для обмеження їхньої активності, включаючи обмеження в'їзду та виїзду, проведення обшуків на кордоні та контроль за їхнім рухом у межах республіки [29, с. 324-336].

Ще однією можливою причиною є намагання знайти "шпигуна" серед іноземців українського походження та пов'язати його з дисидентським рухом в Україні, використовуючи його як привід для репресій.

15 січня 1972 року газета "Радянська Україна" розповіла своїм читачам, що туриста з Бельгії Ярослава Добоша заарештували органи Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР за підозрою у підривній антирадянській діяльності. Це оголошення визначило початок подій, що увійшли в історію під назвою "генерального погрому", тривалий майже два роки.

Арешт Ярослава Добоша відбувся 4 січня у Чопі, і цей "об'єкт" був вдало обраний. Вже через тиждень після його арешту розпочалися масові затримання та арешти осіб, яких намагалися пов'язати з Добошем як з "емісарами закордонних центрів". У Львові були затримані В'ячеслав

Чорновіл, Ірена Стасів-Калинець, Ігор Гель, Степан Шабатура, Михайло Осадчий, а в Києві - Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ярослав Франко, Ліна Плющ, Василь Стус та інші. У січні того року заарештовано близько 20 осіб.

Інформація про січневі арешти з'явилася в газетах "Радянська Україна", "Правда України" і "Вечірній Київ" 11 лютого 1972 року. Арешти пов'язувалися із "справою Добоша", яка була фабрикованою і тривала майже пів року.

2 червня 1972 року представники "громадськості" Києва та кореспонденти газет мали можливість взяти участь у пресконференції Ярослава Добоша, де він розповів про результати своєї "діяльності" [32, с. 397-419]. Проте це "шоу" виявилось жалюгідним, і аудиторія залишилася невраженою. Заяви Ярослава Добоша виявилися примусовими, а їхній характер та термінологія залишали сумніви щодо їхньої автентичності. Ця авантюра із "шпигунськими пристрастями" завершилася тим, що Ярослава Добоша депортували за межі СРСР на вимогу уряду Бельгії. Під час першої пресконференції для західних журналістів він відмовився від усіх своїх зізнань і заявив, що його до них примусили погрозами.

Однак основний етап завершено. "Справа Добоша" відзначилася початком широкої репресивної кампанії проти вільної думки, зокрема самвидаву. Одним із ключових етапів цього руху було ліквідування "Українського вісника". Володимир Чорновіл, головний редактор видання, став основним підозрюваним у цій справі. Арешти тривали понад півроку, а їх "друга хвиля" наступила у квітні 1972 року. Тривала практика "підбирання" не лише активістів самвидаву, але й тих, хто мав до нього побічне стосунок. Для самвидаву це стало катастрофічним – більшість авторів опинилася за ґратами, інфраструктура була зруйнована, а ті, хто залишився на волі, перебували в стані розгубленості.

Репресії 1972 року виявились не лише більшими за ті, які відбулися у 1965–1966 роках, а й значно жорстокішими. Методи слідства нагадували

найганебніші сторінки історії 30-х років ХХ ст. Зокрема, зростала практика тиску на підсудних шляхом спекуляцій щодо долі їхніх рідних. Наприклад, Ірену Калинця примушували свідчити проти своєї раніше арештованої дружини, а коли він відмовився, йому на суді пред'явили звинувачення у "злісному ухилі від давання показань у справі його дружини". Подружжю Калинців натякали на можливість позбавлення батьківських прав на семирічну доньку через їхнє арешт. Схоже на попередні репресії, під час "першого покосу", активно використовувалася практика "закритих рецензій". Вони стали основою для засудження за "антирадянську агітацію і пропаганду" у справах Євгена Сверстюка, Михайла Осадчого, Ірена Калинця, Василя Стуса та інших. Ці рецензії найчастіше стали єдиною підставою для винесення вироків. Коло рецензентів було обмеженим, але представницьким, з кандидатами і докторами наук, а також викладачами вузів.

Мета слідчих дій не обмежувалася лише витисканням зі своїх жертв зізнань у "злочинах". Важливим було також, щоб вони публічно каялися. Методи допиту ставали все більш жорстокими. У літню пору 1972 року у самвидавчій листівці, крім вже згаданих методів, описувалися також загрози розстрілом, фізичною карою, примусовим лікуванням у психіатричних лікарнях. Більшість найактивніших діячів самвидаву, таких як Іван Світличний, Євген Сверстюк, Наталія Світлична у Києві, а також Степан Шабатура, Ірина Калинець, В'ячеслав Чорновіл, Ірена Стасів-Калинець у Львові, не піддавалися тиску і відмовлялись від каючих заяв [32, с. 438-454].

Проте не всі витримували цей тиск. Дехто із заарештованих, обіцявши звільнення, почав каятися у пресі. Першою каяттям виступила внучка видатного українського письменника Зіновія Франка, яка згодом виступила і по телебаченню. Це стало своєрідною моральною перемогою КДБ, оскільки ця особа вважалася ключовою фігурою у поширенні самвидаву. Крім того, її прізвище надавало додаткового резонансу.

Літом і восени 1972 року в Україні відбулося кілька закритих судових процесів, в яких основним пунктом стало стаття 62 КК УРСР. Вироки вражали своєю жорстокістю. Наприклад, Олександра Сергієнка засудили до семи років таборів суворого режиму і трьох років заслання за наявність у нього праці І. Дзюби з позначками на полях. Максимально суворі вирoki отримали "літературні справи": Василь Стус - п'ять років таборів і три роки заслання, Ірина Стасів-Калинець і Іван Калинець - відповідно шість і три роки. Активних учасників самвидаву, таких як Юрій Шухевич, Ігор Гель, Дмитро Шумук, засуджено до десяти років таборів і п'яти років заслання.

Крім того, великою практикою стало використання психіатричних лікарень для позбавлення дисидентів вільної думки свободи. У 1973 році під такі обставини опинились Борис Ковгар (колишній інформатор КДБ), Микола Плахотнюк, Валентин Рубан, Леонід Плющ.

Однією з ключових подій у ланцюжку подій 1972-1973 років стала "справа Дзюби". Оскільки Іван Дзюба був автором найпопулярнішого самвидаву і в певному розумінні символом опозиції, а також вважався "ідеологом" певних напрямів політичної практики українського партійного керівництва часів Петра Шелеста, його ламання і спроби змусити каятися означали серйозний моральний удар для опозиції та її прихильників серед інтелігенції. Крім того, Дзюба був популярний українських емігрантських колах різних політичних спрямувань, що теж було враховано владними структурами, організовуючи тиск на нього.

Ініціатива з затримання Івана Дзюби прийшла 12 січня 1972 року, під час арешту Івана Світличного. Центральний Комітет Комуністичної Партії України доручив комісії у складі Анатолія Скаби, Валентина Євдокименка, Юрія Збанацького, Василя Козаченка, Людмили Нагорної, Петра Недбайла, Віктора Чирка, Михайла Шамоти та Петра Ящука "проаналізувати" твір І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" за тиждень [24, с. 149-173]. Висновки комісії зазначали, що матеріал має "виражений антирадянський,

антикомуністичний характер", а сам автор стоїть на "відверто ворожих буржуазно-націоналістичних позиціях". ЦК КПУ, підтвердивши цей висновок, звернувся до КДБ із проханням посилити оперативну роботу по припиненню діяльності І. Дзюби та інших авторів антирадянських матеріалів.

Після цього КДБ розпочало вилучення документів, пов'язаних із І. Дзюбою, із справ інших дисидентів. На засіданні президії Спілки письменників України 2 березня 1972 року його виключили зі Спілки, не розголошуючи причини цього рішення. 18 квітня 1972 року Івана Дзюбу арештували. Слідство, або, точніше, обробка "жертви", тривало майже рік.

16 березня 1973 року на закритому судовому засіданні Київського обласного суду І. Дзюбу засудили за статтею 62 (частина 1) Кримінального Кодексу Української РСР. На відміну від інших дисидентів, І. Дзюба залишився в Києві, не потрапивши до табору.

8 жовтня 1973 року Іван Дзюба звернувся з проханням про помилування до Президії Верховної Ради УРСР [24, с. 180-194]. У своєму листі він вказав, що має на утриманні малолітню дитину і матір похилого віку. Ця обставина, можливо, була одним із "аргументів" слідства під час його ув'язнення та "перевиховання". 10 жовтня, виконуючи обов'язки Прокурора республіки, Михайло Самаєв і голова КГБ Володимир Федорчук звернулися до ЦК КПУ з пропозицією про помилування І. Дзюби.

11 жовтня Володимир Щербицький, цілком таємно, особисто звернувся до ЦК КПРС для отримання дозволу на помилування. Здається, що дозвіл був отриманий, оскільки 30 жовтня 1973 року Політбюро ЦК КПУ затвердило проект відповідного указу Президії Верховної Ради УРСР. Таким чином, Івана Дзюбу "помилували", і він вийшов із тюрми. Проте, його перебування на волі не вважалося вільним, оскільки умови, в яких йому довелося жити й працювати, не були нормальними для особи з таким потенціалом та здібностями.

Головна мета була досягнута - Іван Дзюба був втрачений для дисидентського руху. У своєму заяві-зреченні він писав: "Того "Івана Дзюби", який дозволяв робити із себе притчу во язицех і який марнував життя на політичних манівцях, - нема і вже не буде". 9 листопада 1973 року ця заява була опублікована в "Літературній Україні". "Справа Дзюби" стала не лише прикладом організації тиску на дисидентів, але й має морально-політичні наслідки. Незважаючи на каяття Івана Дзюби, це не спричинило розколу серед дисидентів, і їм вдалося ставитися до цього події терпимо. Репресії 1972-1973 років були загальносоюзною акцією, проте події в Україні виділялися за своєю жорстокістю і масштабами, завдавали серйозного ушкодження інфраструктурі самвидаву і викликали інтенсивний страх серед прихильників. Внаслідок цих репресій самвидав, як форма опозиції, на деякий час припинив своє існування, проте це не припинило політичних переслідувань інакодумців в Україні.

Свідченням серйозності турбувань Москви щодо проблем «націоналізму» в Україні служить факт того, що погром вплинув навіть на партійне керівництво республіки. У березні 1972 року, на засіданні Політбюро ЦК КПРС, Петра Шелеста і ЦК КПУ були різко скритиковані за "недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих та примиренське ставлення до проявів націоналізму".

26 травня 1972 року «Радянська Україна» повідомила, що Політбюро ЦК КПУ увільнило Петра Шелеста від виконання обов'язків першого секретаря республіканської партійної організації. Через рік, у квітні 1973 року, його вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС, завершивши його політичну кар'єру [20, с. 145-161].

Швидко завершилася політична біографія Петра Шелеста. У червні 1972 року проведено спеціальне засідання Політбюро ЦК КПУ з секретарями обкомів партії. На цьому засіданні були висловлені різкі критичні зауваження щодо ставлення до проявів націоналізму та недоліків у справі

інтернаціонального та класового виховання трудящих. В жовтні 1972 року Політбюро ЦК КПУ доручило Володимиру Маланчуку і Володимиру Федорчуку розробити практичні заходи щодо поліпшення ідеологічних установ і посилення боротьби з проявами "ворожої антирадянської націоналістичної діяльності". Це включало в себе посилення контролю за ідеологічним змістом літератури та статей, а також "поліпшення роботи з кадрами" в ідеологічних установах.

Робота з кадрами виявилася адміністративними переслідуваннями осіб, пов'язаних із "націоналізмом" та самвидавом, визначеними іменами звільнень співробітників з ідеологічних мотивів у вищих навчальних закладах та видавництвах. Львівський університет особливо постраждав, адже КДБ арештувало студентів, які розповсюджували протестні листівки та випускали самвидавчий журнал "Поступ".

Погром інтелігенції в Україні був супроводжений широкомасштабним ідеологічним поворотом. У грудні 1972 року відсвяткували 50-річчя утворення СРСР, а в березні-квітні 1973 року відбулися засідання обласних, районних та міських партактивів, присвяченій цій події. Зазвичай вони зводились до переспівування промови Л. Брежнєва "Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік" [20, с. 163-184]. В цей час активно використовувалася теза про завершення формування радянського народу і вирішення національного питання в Радянському Союзі.

Ідеологічна кампанія, спрямована проти "українського буржуазного націоналізму та сіонізму", стала частиною цього періоду. Одним з центральних моментів була дискредитація книги П. Шелеста "Україно наша радянська". Зрозуміло, що писати про національну історію, культуру та досліджувати проблеми національного буття стало небезпечно.

Під коригованим планом видавництва художньої літератури на 1973 рік були вилучені твори Р. Іваничука, М. Руденка, М. Коцюбинської та інших авторів. Сприяли цьому нагінки на літераторів. Замість вивчення

національної історії та культури стало зручніше висвітлювати працю колгоспників і "дружбу народів" СРСР. Академік АН УРСР М. Шамота в офіційні ЦК КПУ в травні 1973 року закликав літераторів дотримуватися класового підходу та осуджувати "ревнителів національної чистоти" в мистецтві.

Виявилася схожа ситуація з часів "ждановщини". Для стимулювання "творчих пошуків" літераторів та митців, запропоновано проведення заходів, таких як дні братніх культур, дні радянської літератури, реалізація настанов Л. Брежнева і "кадрове зміцнення" творчих спілок. Ці заходи мали призвести до появи значущих творів літератури та мистецтва в найближчий час.

На ідеологічних вершинах боротьба проти «націоналізму» проникла у повсякденне життя, особливо в західних областях України. У Львові 1972 року розпочалося "впорядкування" Янівського кладовища, що включало методичне винищення могил українських січових стрільців та вояків Української Галицької армії, що загинули в 1918-1920 роках [20, с. 190-201]. Це викликало протести, а влада обґрунтовувала свої дії "неісторичністю" поховань активістів різноманітних націоналістичних організацій.

У Львівській області активізувалася боротьба за "обмеження посилоного каналу з-за кордону". Гостра потреба "нейтралізувати" цей канал визначалася як запобігання розповсюдженню "ворожої ідеології". Також наводилася статистика, що кожна третя родина в області мала родичів за кордоном. Влада вживала заходів, включаючи індивідуальні бесіди, обговорення в колективах та примусову відмову від посилок.

Ідеологічна параноя досягла такого рівня напруги, що в Львові втрутились навіть у мистецькі аспекти, відламавши тризуб на статуї Нептуна на Ринковій площі, щоб уникнути небажаних асоціацій. В Києві стало небезпечним з'являтися біля пам'ятника Т. Шевченку 22 травня, і це призвело до заходів з боротьби з "інцидентами".

Відмінили щорічний фестиваль "Київська весна" через вказівку Міністерства культури СРСР із приводу проведення всесоюзного фестивалю, присвяченого дружбі народів СРСР. Політична реакція на події "генерального погрому" також виявилася на міжнародному рівні, з протестами та петиціями від української діаспори до різних міжнародних організацій.

Навіть при всіх репресіях, спроби ліквідувати інтелектуальний опір не були успішними. Рух опору частково зміщувався в табори, але там тривала інтелектуальна боротьба у формі самвидаву. Занесене слово "дисиденти" з Заходу відображало їхню позицію, світогляд та стиль соціальної поведінки, а внутрішня боротьба з "націоналізмом" радикалізувалася, перетворюючи колишніх прихильників режиму в його відвертих противників [36, с. 476-499].

Перша Українська Робітничо-Селянська Спілка (1958–1961 рр.), з лідером Левком Лук'яненком, розпізнала, що в часи поразки нації в боротьбі за самостійність важливо оперувати не лише фізичною силою, але й силою права, закріпленого в Конституції та визначеного у міжнародних правових документах. За ініціативою Миколи Руденка, письменника та філософа, генерала Петра Григоренка (Москва), громадської діячки Оксани Мешко, письменника-фантаста Олеся Бердника та юриста Левка Лук'яненка (Чернігів), 9 листопада 1976 року була створена Українська громадська група для сприяння виконанню Гельсінських угод.

Головною метою УГГ стало ознайомлення громадськості з Загальною декларацією прав людини ООН, сприяння розширенню контактів між народами та вільному обміну інформацією, а також досягнення акредитації в Україні представників зарубіжної преси для забезпечення виконання Гельсінських угод.

Автори Декларації наголошували, що їхня діяльність має гуманітарно-правовий характер, а не політичний. Формулювання документів

Гельсінкської групи були особливо уважні та цілеспрямовані. Це було необхідним вихідним пунктом для народу, який стикався з втратою державності, голодоморами, репресіями та війнами, і не мав своїх політичних, громадських та культурних організацій. Цей народ не володів своєю економікою та природними багатствами, не мав армії, патріотичного керівного прошарку та впливової інтелігенції [34, с. 56-71]. Україні слід було повідомити про своє право на повноважене життя, а для цього найважливішою була свобода слова, визначена статтею 19 Загальної декларації прав людини ООН:

“Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів”.

Правозахисники розуміли, що влада, ймовірно, не буде відкрито підтримувати права людини, проголошені в Гельсінкському акті. Їхня діяльність була пов'язана з великим ризиком для власної свободи та навіть життя. Та вони керувалися вищими міркуваннями, враховуючи не лише елементарну людську гідність конкретних осіб, але й далекоглядним політичним розрахунком: привернути увагу світової громадськості до порушень прав людини в Україні та використовувати цей тиск для лібералізації влади, що створило б умови для подальшого руйнування тоталітарної колоніальної системи.

Український правозахисний рух, хоча не визначав свої ідеологічні орієнтації, вже з самого початку був однією з форм боротьби за національне визволення. Цей рух в Україні об'єднував вимоги індивідуальних прав (громадянських, політичних, соціальних) із колективним правом на національно-культурну ідентичність та національну державність, що визначалося терміном "національні права". Рух також включав загальнодемократичний напрямок, релігійний, соціально-економічний

(робітничий рух), вимогу права на еміграцію (передусім боротьба євреїв за право на виїзд).

У період "відлиги" хрущовської епохи, коли ослабли репресивні заходи сталінізму, представники української творчої інтелігенції, такі як Олександр Довженко, Максим Рильський, Борис Антоненко-Давидович, звертали увагу до проблем свого народу, особливо його культури та мови. Це виявлялося у творчості Ліни Костенко, Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ігоря Калинця та інших. Виникнення Клубу творчої молоді в Києві (1959-1964 рр., президент Лесь Танюк) визначало національно-культурний рух. Цей клуб організовував різноманітні заходи, такі як літературно-художні вечори, виставки, подорожі та колядування. Схожі клуби з'явилися в інших містах, таких як Львів (1962 р., КТМ "Пролісок"), Дніпропетровськ, Одеса [34, с. 77-86].

Восени 1962 року президент Київського КТМ Лесь Танюк разом з Аллою Горською та Василем Симоненком відвідали могилу жертв репресій 1930-х років у Биківні під Києвом та вимагали розслідування цих подій. Це призвело до інтенсивного тиску на КТМ, що завершився його закриттям у 1964 році, побиттям В. Симоненка та еміграцією Л. Танюка, а також вбивством А. Горської. Етнографічний музей Івана Гончара фактично виступав як клуб, де формувалася та виховувалася національно свідомо молодь. Фольклорні колективи "Жайворонок" Бориса Рябокляча та "Гомін" Леопольда Ященка почали свої репетиції.

У той же час важливо відзначити, що діяльність Української громадської групи (УГГ) була недостатньо успішною. Хоча група успішно виконала своє головне завдання - розповсюдження інформації про порушення прав людини в Україні, вона не змогла суттєво вплинути на політичну ситуацію у цій галузі. Ідейний внесок групи був обмежений. Також важко було досягти помітного політичного впливу серед інтелігенції. Групу часом відштовхували не лише загроза репресій, але й авторитарні

аспекти в діяльності деяких організаторів. Однак слід зазначити, що ці обставини стали зрозумілі, враховуючи умови, в яких розвивалася група. Протягом усього періоду її існування 22 з 37 членів перебували в ув'язненні або на засланні. Для багатьох участь в УГГ була скоріше символічною, а кількість реально активних членів групи ніколи не перевищувала 5-10 осіб.

Діяльність УГГ стала своєрідним етапом в розвитку руху опору в Україні у 1960-80-х роках і, водночас, свідчила про його занепад. Хоча УГГ не змогла ініціювати новий етап визвольного руху, члени групи, коли обставини поліпшилися, стали одними з найактивніших учасників подій, що призвели до набуття Україною незалежності.

2.2 Найвизначніші представники дисидентства

Ліна Костенко, Світличний Іван і Стус Василь відіграли важливу роль в дисидентському русі, що існував в СРСР. Їх творчість та активна громадська позиція спрямовані були на захист прав людини, свободи слова та гідності. Ліна Костенко відзначалася віршами, які висловлювали протест проти тоталітарного режиму. Світличний Іван був літератором і правозахисником, а Стус Василь — філософом та поетом, який виступав за національну самобутність та права українського народу. Всі троє зазнали репресій за свою діяльність, але їхні ідеї і вплив живуть далі, залишаючи невід'ємний слід в історії боротьби за свободу та гідність [32, с. 456-479].

Ліна Костенко народилася 19 березня 1930 року в Ржищеві в родині вчителів, Василя Григоровича та Зінаїди Юхимівни Костенків. У 1936 році сім'я переїхала до Києва, де Ліна навчалася в школі № 100 на Трухановому острові в робітничому селищі від 1937 до 1941 року. Її школу разом із селищем було спалено в 1943 році, і ці події знайшли відображення у вірші "Я виросла у Київській Венеції".

Після закінчення середньої школи № 123 на Куренівці, Ліна продовжила навчання в Київському педагогічному інституті, а пізніше в Московському літературному інституті імені О. М. Горького, де отримала

вищу освіту у 1956 році. У 1956 році Ліна Костенко увійшла у шлюб з інститутським однокурсником, польським письменником Єжи Яном Пахльовським. 18 вересня того ж року вони вітали на світ доньку Оксану, яка стала визначеною постаттю в українській літературі та культурі. Пізніше Ліна Костенко вийшла заміж за видатного українського кінознавця Василя Цвіркунова, керівника Київської кіностудії імені Довженка в 1960-х. 28 травня 1969 року в сім'ї народився син Василь, який обрав сферу програмування для своєї кар'єри.

Ліна Костенко визначалася як одна з провідних і найбільш помітних представниць молодого покоління українських поетів на рубежі 1950-х та 1960-х років. Цей період, відомий як «дисиденти», був визначальним для української літератури, сприяючи виникненню новаторських стилів та ставлячи вимогу до творчого експерименту, а також виступаючи як критика влади та режиму.

Збірки віршів Ліни Костенко, зокрема "Проміння землі" (1957 р.) та "Вітрила" (1958 р.), викликали зацікавленість як аудиторії, так і критики. Збірка "Мандрівки серця" (1961 р.) закріпила успіх поетеси, підкресливши її творчу зрілість та визначивши її як одного з провідних майстрів української поезії. У початку 1960-х років Ліна Костенко активно брала участь у літературних вечорах Клубу творчої молоді в Києві [32, с. 491-521]. Проте, з 1961 року, її почали критикувати за "аполітичність", і навіть зняли з плану зняття фільму за її сценарієм "Дорогою вітрів". На ідеологічній нараді 8 квітня 1963 року секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба висловив критику: "Формалістичні викрутаси зі словом неминуче призводять до викривлення і затемнення ідейно-художнього змісту твору. А що справа саме така, свідчать деякі твори молодих поетів М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко". Це був сигнал до погрому покоління шістдесятників.

У 1963 році відбулася суттєва цензурна реакція на творчість Ліни Костенко: її книгу віршів "Зоряний інтеграл" зняли з друку, а "Княжа гора"

вилучили з верстки. У цей період твори Костенко здобували популярність за межами України, публікувалися в чеських та польських виданнях, в той час як в Україні їх рідко друкували, і часто розповсюджувались через "самвидав". У 1965 році Ліна Костенко виступила із листом-протестом проти арештів української інтелігенції та брала участь у подіях, пов'язаних з судовими процесами над Михайлом Осадчим, Мирославою Зваричевською та братами Горинями. Її дії на суді та спроби виступити на захист заарештованих показали її моральну сміливість та підтримку для політичних репресованих.

У 1968 році Ліна Костенко виступила на захист В'ячеслава Чорновола, відповідаючи на нападки проти нього в газеті "Літературна Україна". Внаслідок цього її ім'я було замовчуване в радянській пресі протягом тривалого часу, і її творчість фактично "попала в шухляду". У 1973 році Ліна Костенко потрапила до "чорних списків" В. Маланчука, але лише після його відставки в 1977 році вийшла збірка віршів "Над берегами вічної ріки". З 1979 року, за рішенням Президії Спілки письменників України, був оприлюднений історичний роман у віршах "Маруся Чурай", за який Костенко отримала Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка в 1987 році. Ліна Костенко продовжила свою літературну діяльність і написала ще кілька важливих збірок, таких як "Неповторність" (1980), "Сад нетанучих скульптур" (1987) та збірка віршів для дітей "Бузиновий цар" (1987).

У 2010 році вийшла поема "Берестечко" Ліни Костенко, яка була видана видавництвом "Либідь" із ілюстраціями відомого художника Георгія Якутовича. Тираж цієї поеми склав 14 тисяч примірників, що свідчить про великий інтерес читачів до творчості поетеси [32, с. 478-502]. Крім того, збірка віршів "Гіацинтове сонце", яку упорядкувала Ольга Богомолець, також здобула популярність, розходжуючись тиражем у 5 тисяч примірників. У 2010 році відбувся дебют Ліни Костенко в жанрі роману з твором "Записки українського самашедшого". Цей роман став справжнім хітом, викликавши

ажіотаж та тимчасовий дефіцит у книгарнях. Популярність твору призвела до появи піратських передруків. За словами директорки видавництва Олени Бойко, попри великий попит, упорядниця не дала згоду на додатковий друк. Станом на червень 2011 року офіційний наклад роману "Записки українського самашедшого" склав 80 тисяч примірників, що є вражаючим показником популярності твору серед читачів. У січні 2011 року Ліна Костенко розпочала тур-презентацію свого першого роману. Презентації відбулися в Києві, Рівному та Харкові, і всюди вони були успішні, з аншлагами та повними зали. Однак 9 лютого того ж року письменниця вирішила тимчасово припинити тур.

Зустрічі Ліни Костенко з читачами в Кривому Розі та Острозі були відкладені на невизначений термін, а зустрічі в Львові були скасовані. Незважаючи на ці обставини, в лютому 2011 року побачила світ поетична збірка "Річка Геракліта", яка включала в себе раніше написані вірші та 50 нових поезій. Це видання визначило ще один етап у творчості Ліни Костенко.

В 2012 році у видавництві "А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА" вийшла поетична збірка "Триста поезій. Вибране", яка об'єднала в собі вибрані твори відомої поетеси. Ця колекція відображала глибину та різноманіття творчості Ліни Костенко [9, с. 546-569]. У день народження Шарля Бодлера, 9 квітня 2012 року, відбулася презентація монографії про Ліну Костенко під назвою "Є поети для епох", автором якої є Іван Дзюба. Ця книга, видана "Либідь", розкривала різні аспекти життя та творчості видатної української поетеси. У липні 2018 року Ліна Костенко виступила як підписант відкритого листа українських діячів культури, висловлюючи підтримку ув'язненому в Росії українському режисерові Олегу Сенцову. Це свідчило про активну громадянську позицію поетеси та її готовність виступати на захист основних прав та свобод.

Іван Світличний, походжаючи з селянської родини, вже з юності виявив себе як видатний і талановитий освічений індивід. Його батько,

Олексій Павлович, та мати, Меланія Іллівна (дівчина Твердохліб), виховували його та його двох молодших сестер - Марії і Надії. Світличний пережив труднощі під час війни, втративши пальці на руках при спробі підірвати німецьку техніку в 1943 році. Після успішного завершення навчання у Старобільській середній школі із золотою медаллю в 1947 році, він вступив на філологічний факультет Харківського університету. Його вражаючі досягнення дозволили йому отримати ступінь з відзнакою. В період з 1952 по 1955 роки він працював у аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР під керівництвом академіка О. І. Білецького.

Пізніше він став визначним літературним критиком, відповідальним секретарем журналу "Радянське літературознавство" та завідувачем відділу критики журналу "Дніпро" в 1955 році. У 1956 році він узяв участь у створенні життєвого простору для творчої молоді, де відбувалися дискусії та кристалізувалися погляди багатьох шістдесятників. Його привабливість полягала не лише в енциклопедичних знаннях, але й в особистих якостях - інтелігентність, м'якість, товарицькість та доброзичливість. У 1963 році, після конфлікту з академіком Іваном Білодідом, Іван Світличний був змушений залишити посаду головного редактора журналу "Радянське літературознавство". Його громадянська позиція призвела до переслідувань з боку репресивних органів, і під тиском КДБ він втратив роботу [6, с. 317-332]. При цьому Іван Світличний продовжив свою активну громадянську діяльність, зберігаючи свою культурну спадщину та поділяючи знання через публікації під псевдонімами.

Уперше Івана Світличного заарештували 1 вересня 1965 року, коли він вже перебував безробітним. Його родину постійно стежили, телефон прослуховували, і вже 31 серпня 1965 року в його відсутність відбувся обшук в його помешканні. Через кілька днів обшук повторився, але офіційно дружині Світличного повідомили про арешт тільки через тиждень після звернення до КДБ. Разом із Світличним були арештовані Опанас Заливаха,

Михайло Косів, Михайло Горинь, Богдан Горинь та інші. Всіх їх звинувачено за антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 62, частина 1, КК УРСР. У квітні 1966 року Івана Світличного випустили через відсутність доказів. Проте, 12 січня 1972 року його знову заарештували за тією ж самою статтею. Цього ж року також заарештували Євгена Сверстюка, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола та Надію Світличну. Судовий процес відбувся 27–29 січня 1973 року, і Іван Світличний був засуджений до 12 років позбавлення волі, включаючи 7 років концтаборів суворого режиму і 5 років заслання. У таборах Пермської області (селища Всесвятське і Кучино), не зважаючи на поганий стан здоров'я, Іван Світличний проявляв неймовірну моральну стійкість та силу духу [6, с. 341-356]. Він виступав в ролі душі табірної руху Опору і був визнаний "табірною совістю". Брав активну участь у голодовках протесту та підтримував інших політв'язнів. Відправили його на етап за 56-й день голодовки, але, не досягши бажаного результату, повернули назад до табору.

Іван Світличний був висланий у селище Усть-Кан Горно-Алтайської області, де працював нічним сторожем ПМК і палітурником у бібліотеці. Від червня 1979 року і до закінчення терміну заслання його дружина Леоніда перебувала разом із ним. У 1980 році через погіршення стану здоров'я їм дозволили переїхати в селище Майма (околиця Горно-Алтайська). 20 серпня 1981 року Івана Світличного вразив інсульт, що призвело до інвалідності 1 групи. Він пережив клінічну смерть, складну нейрохірургічну операцію в умовах, що не були призначені для цього, а також інші ускладнення. Йому вдалося вижити завдяки самовідданому доглядові дружини. Комісія відмовила у комісуванні за станом здоров'я, і домовленість із Міжнародною Амністією було скасовано рішенням голови КДБ СРСР Федорчука. Іван Світличний був звільнений 23 січня 1983 року, проте через тяжкі хвороби він не міг продовжувати свою творчу та громадську діяльність. Він помер 25 жовтня 1992 року і був похований на Байковому цвинтарі в Києві, на ділянці

№ 33, поруч із могилами Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. На його могилі встановлено хрест, який є твором художника Миколи Малишка.

За свою творчість Іван Світличний був визнаний і отримав кілька важливих визнань, включаючи премію ім. В. Стуса у 1989 році та членство в Спілці письменників України у 1990 році. Посмертно, в 1994 році, йому була присуджена Державна премія України імені Тараса Шевченка за збірку поезій, поетичних перекладів і літературно-критичних статей під назвою «Серце для куль і для рим» [32, с. 486-507].

Василь Стус народився 6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району Вінницької області, що зараз належить до України. В той час це була частина Української РСР, СРСР. Він був четвертою дитиною в селянській родині. У 1939 році, уникаючи примусової колективізації, його батьки, Семен Дем'янович та Ірина (Їлина) Яківна, переїхали до міста Сталіно (сучасний Донецьк). Батько працював на хімічному заводі, куди вступив. У 1940 році вони перепрофілювалися і забрали своїх дітей до міста. Від 1944 по 1954 роки Василь навчався в Донецькій міській середній школі № 265 і успішно закінчив її, отримавши срібну медаль. Після цього він вступив на історико-філологічний факультет педагогічного інституту міста Сталіно. У свої студентські роки Василь Стус відзначався постійною та наполегливою працею в бібліотеці. Після успішного завершення навчання у 1959 році з отриманням відзнаки, Василь Стус працював учителем української мови та літератури в селі Таужне Кіровоградської області. Після цього він відслужив два роки в армії на Уралі. Під час цього періоду він почав писати вірші. У 1959 році його поезії були опубліковані в "Літературній Україні" за напутнім словом Андрія Малишка. В період з 1961 по 1963 роки Василь викладав українську мову та літературу в середній школі № 23 м. Горлівки. Пізніше він працював підземним плитовим на шахті "Октябрська" в Донецьку. З березня по жовтень 1963 року він виконував обов'язки літературного редактора газети "Соціалістичний Донбас". Вступивши до аспірантури

Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР у Києві зі спеціальності "Теорія літератури", Василь Стус став членом Клубу творчої молоді, якого очолював Лесь Танюк.

4 вересня 1965 року, під час прем'єри фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків" у кінотеатрі "Україна" в Києві, Василь Стус приєднався до акції протесту разом з Іваном Дзюбою, В'ячеславом Чорноволом та Юрієм Бадзьом. Вони закликали партійних керівників і населення столиці засудити арешти української інтелігенції, утворивши тим самим перший громадський політичний протест проти масових політичних репресій в Радянському Союзі у післявоєнний період. За участь у цій акції його виключено з аспірантури. Протягом років тимчасових робіт (1965–1972 рр.) він знаходив щастя у подорожах та знайшов свою кохану. Василь заробляв на життя, працюючи в різних сферах, включаючи Центральний державний історичний архів, шахту, залізницю, будівництво, котельню та метро. Від 1966 по 1972 роки він працював старшим інженером у конструкторському бюро Міністерства промисловості будматеріалів УРСР [31, с. 21-44].

У 1965 році Василь одружився з Валентиною Василівною Попелюх. 15 листопада 1966 року вони стали батьками сина Дмитра, який на даний момент є літературознавцем і дослідником творчості батька. Стус виступав проти системи та порушення прав людини в відкритих листах до Спілки письменників, Центрального комітету Компартії та Верховної Ради. У 1970-х роках він приєднався до групи захисту прав людини. Його літературна діяльність, а також критика системи та захист прав людини призвели до його арешту в січні 1972 року.

12 січня 1972 року Василя Стуса арештували, і протягом майже 9 місяців поет перебував у слідчому ізоляторі. В цей період він зумів створити збірку "Час творчості". У вересні 1972 року київський обласний суд засудив Стуса до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання за звинуваченням у

"антирадянській агітації й пропаганді". Покарання він відбував у Мордовії та Магаданській області, провівши весь термін у мордовських таборих.

Більшість віршів, написаних В. Стусом у таборі, були вилучені та знищені, але деякі потрапили на волю через листи до дружини. Після завершення терміну ув'язнення його вислали до селища Імені Матросова в Магаданській області, де працював на золотих копальнях до 1979 року. У 1978 році Василя Стуса прийняли до ПЕН-клубу. Повернувшись до Києва восени 1979 року, він приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. Незважаючи на погіршене здоров'я, Стус заробляв на життя, працюючи робітником на заводі, спочатку на заводі ім. Паризької комуни, а потім на фабриці взуття "Спорт".

У травні 1980 року його знову арештували, а у вересні того ж року визнали особливо небезпечним рецидивістом і засудили на 10 років примусових робіт та 5 років заслання. Стус відмовився від призначеного йому адвоката Віктора Медведчука, намагаючись самостійно здійснити свій захист. За це його вивели із зали суду, і вирок зачитали без його присутності. Суд проходив за зачиненими дверима [31, с. 57-68]. У листі до світової громадськості від жовтня 1980 року вчений і правозахисник Андрій Сахаров визнав вирок Стусові ганьбою радянської репресивної системи. На той момент Стус перебував у таборі ВС-389/36-1 в Кучино (Пермський край, Росія), і його заборонили бачитися з родиною. Останнє побачення відбулося навесні 1981 року. У 1985 році українська діаспора намагалась висунути Василя Стуса на Нобелівську премію з літератури, але не встигла підготувати всі необхідні матеріали згідно з процедурою номінації.

Табірні наглядачі видалили збірку "Птах душі", що містила приблизно 300 віршів Василя Стуса. На знак протесту проти жорстокого поводження табірної адміністрації з політв'язнями, він кілька разів оголошував голодування. У січні 1983 року за передачу на волю зошита з віршами його покарали камерою-одиначкою протягом року. 28 серпня 1985 року Стуса

відправили до карцеру за те, що він, читаючи книгу в камері, оперся ліктем на нари (хоча це не було порушенням режиму; офіційна причина, за свідченням співув'язнених поета, була наклепом). На знак протесту він оголосив безстрокове сухе голодування.

Василь Стус помер уночі проти 4 вересня, можливо, від переохолодження. За офіційними даними, причина смерті - зупинка серця. Однак його товариш, колишній політв'язень Василь Овсієнко, разом із свідченням інших співув'язнених, висунув припущення про те, що Стуса можливо побили карцерні наглядачі, намагаючись приховати справжню причину смерті. Дружина отримала повідомлення про смерть чоловіка вранці 5 вересня. Всупереч її проханню, поховання відбулось без присутності рідних. Смерть поета приховувалась радянською владою від його друзів-дисидентів до середини жовтня. Права на перепоховання адміністрація не надавала до завершення терміну ув'язнення. Особисті речі Стуса також здебільшого не повернулись до його родини.

Похований на табірному цвинтарі у с. Борисово Чусовського району Пермської області. У листопаді 1989 року прах поета перепоховали в Києві на Байковому кладовищі (ділянка № 33) разом із прахом побратимів — Юрія Литвина та Олекси Тихого, які також загинули в таборі ВС-389/36 селища Кучино. Це відбулося завдяки клопотанням рідних і однодумців, серед яких були син Стуса Дмитро, син Олекси Тихого Володимир і заступник голови Всеукраїнського товариства репресованих Василь Гурдзан [31, с. 88-95]. У 1990 році, прокурор УРСР Михайло Потебенько опротестував вирок судової колегії в кримінальних справах Київського обласного суду від 7 вересня 1972 року і вирок судової колегії в кримінальних справах Київського обласного суду від 2 жовтня 1980 року. Того ж року, постановою Пленуму Верховного Суду УРСР і ухвалою судової колегії по кримінальних справах Верховного Суду УРСР, Василь Стус був посмертно реабілітований. У 1991 році Василя Стуса посмертно відзначили Державною премією ім. Т. Шевченка за збірку

поезій "Дорога болю" (1990). 26 листопада 2005 року йому посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави.

РОЗДІЛ 3

«САМВИДАВ»

У 60-х роках минулого століття опір українського народу набув особливого виразу через «самвидав». Це не лише слугувало інтелектуальним фундаментом опору, але і стало його основною формою існування. В цей період активізувалася глобальна тенденція розширення інформаційного простору, яка в умовах замкнутого суспільства зазнавала обмежень від держави. Таким чином, нонконформістська частина інтелігенції взяла на себе роль поширення інформації, яка була непідконтрольною владі.

У першому випуску самвидавчого журналу «Український вісник» висвітлювалася ідея того, що «самвидав» є стихійним засобом здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова. Аналізуючи етапи розвитку «самвидав», видавці вказували на три фази. Початковий етап визначався літературним «самвидавом» початку 60-х рр. ХХ ст., основною частиною якого була поезія та матеріали, пов'язані з літературними питаннями. Другий етап (1963-1965 рр.) призначався появою політичних статей та анонімної публіцистики [36, с. 457-473]. Нарешті, третій етап, друга половина 60-х рр. ХХ ст., характеризувався поширенням статей з авторськими підписами та документів, автори яких відкрито визнавали свою причетність.

Літературний «самвидав» більше відображав нереалізовані ідеї, у той час як публіцистичний став виявом політизації частини представників шістдесятників, що виходили за межі культурного контексту. Анонімні статті середини 60-х рр. ХХ ст. свідчили про наростання "ревізіоністських" настроїв серед авторів, які критикували основи марксистської ідеології, радянську владу та національну політику КПРС.

Ці процеси виявлялися не лише в Україні, але й у інших країнах "соціалістичного табору", таких як Польща та Чехословаччина, а також у

Західній Європі, де розповсюджувалися теорії, пов'язані з ревізією марксизму. Таким чином, політичний самвидав в Україні відбивав світові інтелектуальні тенденції. Різні підходи до суспільно-політичної проблематики серед шістдесятників вказували на розбіжності в оцінці радянського експерименту та ідеології Маркса, проте спільне бачення полягало у необхідності ревізії офіційної ідеології для здійснення критичного аналізу системи. З'явлення критичних антирадянських статей в самвидаві стало виявом рівня критики системи серед інтелігенції та загальної громадської свідомості.

Можливо, однією з ключових творів політичного самвидаву того часу була стаття під назвою "Стан і завдання українського визвольного руху" [36, с. 497-524]. Цей текст, очевидно, мав стати програмовим для політичного напрямку шістдесятництва. У статті відчутні відтінки критики радянського ладу, які виявлялись у публікаціях ОУН з часів Другої світової війни.

Ще однією роботою, що виділялася серед інших, була стаття "Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства". Цей текст суттєво перетинається із творами публіцистів ОУН з другої половини 40-х років ХХ ст. Основна ідея статті полягала в тому, що марксистська ідеологія ігнорує національне питання, та що теорія класової боротьби та будівництва комунізму є фікцією [36, с. 489-519]. Автори вказували на те, що замість суспільної власності на виробництво, як передбачалося Марксом, в практиці відбувалася державна власність, що призводило до експлуатації всіх класів державно-партійним апаратом.

Також, важливим елементом політичного самвидаву першої половини 60-х років ХХ ст. стало національне питання. Це тематика аналізувалася в двох взаємопов'язаних аспектах: політичному та культурному. Також варто відзначити популярний памфлет "З приводу процесу над Погружальським", який, можливо, визнавався найкращим твором такого роду серед середини 1960-х. Цей памфлет був відгуком на пожежу в Київській центральній

науковій бібліотеці в 1964 році, і його автори висловлювали сумніви у офіційній версії подій, розглядаючи пожежу як прояв великодержавного російського шовінізму та приниження українського народу.

Безперечно, ключовими творами самвидаву у цей період були «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби та «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола. Робота І. Дзюби включала антитези, основна з яких полягала у протиставленні "прогресивної" ленінської національної політики сталінській і хрущовській. Він доводив, що українська нація опинилася в кризі через порушення ленінської національної політики, що призвело до сталінського великодержавництва та хрущовського прагматизму. І. Дзюба критикував офіційні концепції, такі як теза про незмінність політики партії в національному питанні, ідею майбутнього злиття націй при комунізмі, а також заперечував рівність становища українців і росіян в Україні.

Найсильнішими частинами його роботи були теми, присвячені русифікації та розгрому українзації, українофобії, історії російської експансії та великодержавного шовінізму. Дуже важливою була показана соціально-психологічна деструкція, спричинена русифікацією для українського народу. Оцінюючи цю роботу в контексті інтелектуальної культури та рівня суспільної свідомості того часу, слід визнати Івана Дзюбу за відкриття читачам маловідомої сторінки політичної історії СРСР, зокрема періоду українзації [1, с. 11-36]. Важливою була його здатність розкрити теми, які залишалися табу, такі як історія українського національного відродження.

В той же час можна відзначити, що І. Дзюба, опираючись на протиставлення "правильного" марксизму-ленінізму та його "спотвореного" варіанта, попадав у методологічні труднощі. Він ідеалізував постать В. Леніна, не враховуючи його зміни поглядів на національне питання під час різних історичних періодів. Також його методологія не враховувала історичний контекст, зовнішньополітичні обставини та соціокультурні

фактори. У результаті це обмежувало варіативність розвитку історичного процесу в його трактуванні.

Проте, пригадавши обставини часу, коли праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була вперше введена в інтелектуальний обіг, можна відзначити, що вона мала всеосяжне значення. Серед інакомислячих вона привертала увагу своєю гостротою національних проблем, критикою російського шовінізму, тоді як помірковані бачили в авторові лояльність до системи, а також високий рівень стилю та аргументації. Навіть з урахуванням обсягу та деяких незручностей, пов'язаних із цією працею, книга швидко розповсюджувалась в самвидаві. Її відтворювали на друкарських машинках, перефотографували на плівку, а деякі розділи переписували. Її читали в різних містах, таких як Київ, Львів, Луцьк, Тернопіль, Дніпропетровськ, Житомир, Харків, Полтава, Одеса та інші.

"Інтернаціоналізм чи русифікація?" негласно вважалася напівлегальним твором через швидке розповсюдження серед "верхів", що стало відомо інакомислячим. Тим не менш, це не завадило владі переслідувати тих, хто брав участь у поширенні цієї книги. Наприклад, у січні 1967 року з філологічного факультету Донецького державного університету виключили студентів, які намагалися організувати читання книги в групі. Сам Іван Дзюба став символом опозиції системі та найпопулярнішою постаттю серед критично налаштованої інтелігенції.

Після публікації за кордоном "Інтернаціоналізм чи русифікація?" стала ключовим моментом у житті Івана Дзюби, спровокувавши переслідування з боку радянської влади [1, с. 44-69]. Книгу важко було отримати за кордон, але вона була перевидана видавництвом "Сучасність" у Мюнхені в 1968 році. Це видання отримало високу оцінку від читачів та різних політичних сил, включаючи західноєвропейських соціал-демократів та українських націоналістів. Книга стала свідченням існування досвідченої та ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів.

Дуже швидко під егідою ідеологічних структур ЦК КПУ була розроблена контрпропагандистська робота під назвою "Що і як стоїть на шляху І. Дзюби?", яку підписав Богдан Стенчук. Авторство було, безперечно, колективним, з працівників інститутів Академії наук, журналістів, що потім було редаговано в єдиному стилі. Книга була опублікована українською мовою Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном у 1969 році та призначалася для поширення за кордоном та серед "ідеологічно активного" населення.

Цей памфлет є класичним прикладом цитатно-схоластичного спростування аргументів опонента та досить примітивним повторенням тих самих статей, що громили "націонал-комунізм" наприкінці 1920-х років. Вигаданий Б. Стенчук відмовляв І. Дзюбі у праві називатися марксистом, звинувачував його в перекрученні творів класиків марксизму-ленінізму та партійних документів з національного питання, у фальсифікації історичних фактів. Також вказувалося, що працю І. Дзюби "взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти", антикомуністи та "буржуазна пропаганда".

Сам Іван Дзюба, хоча вже вважав "Інтернаціоналізм чи русифікацію?" минулим, все ще перебував під контролем відповідних установ. Відзначився епізод із статтею "Уважність до життя", яку вважали "шкідливою для виховання радянських людей". Вказівник агітації і пропаганди І. Орел наказав ЦК ЛКСМУ вилучити статтю, але тираж журналу вже був надрукований [1, с. 112-161]. Працівники комбінату друку "Радянська Україна" разом із комсомольцями вирішили це, провівши "препарування журналу" - видалили сторінки із статтею І. Дзюби, які вважали "шкідливими".

Так само, як і праця І. Дзюби, збірка документів під заголовком "Лихо з розуму (портрети двадцяти 'злочинців')" із впорядкуванням В. Чорновола викликала значний резонанс. Ця збірка розповідала про двадцять осіб, які

стали жертвами політичних репресій, особливо "першого покосу". Вона містила біографічні дані, інформацію про їхнє перебування в таборах, а також матеріали, пов'язані з творчістю цих осіб.

В. Чорновіл підготував цю збірку так, щоб вона слугувала наочним підтвердженням беззаконня та нерозумних дій влади в переслідуванні інакомислячих. Вона робила абстрактні "буржуазні націоналісти" та "антирадянщани" конкретними живими людьми, багато з яких були талановитими та обдарованими особами. Вина цих людей полягала в тому, що вони виступали проти беззаконня, нерівноправ'я та занепаду своєї культури та мови.

Збірка швидко отримала розповсюдження, і її матеріали були передруковані в західних ЗМІ та виданнях. Це стало неприємним сюрпризом для радянських офіційних осіб, оскільки це припадало на міжнародний рік прав людини. Матеріали В. Чорновола були добре документовані та з України надійшли до західної преси [4, с. 49- 77]. Велике враження справляло те, що автором цих матеріалів був колишній комсомольський активіст. Влада відповіла на цей розкриття репресій у вигляді засудження В. Чорновола до трьох років таборів загального режиму.

Матеріали В. Чорновола швидко стали популярними в західній пресі, а їх автора почали обмовляти та клеймити в офіційних радянських ЗМІ, спробуючи дискредитувати його як "антирадянську нечисть". Відповідь на це з боку В. Чорновола та його прихильників була подана в листах до "Літературної України" та президії СПУ, в яких спростовувалися наклепи на адресу В. Чорновола.

Наближалася дата звільнення В. Чорновола з табору під Вінницею, і влада намагалася прикласти певні зусилля для продовження його ув'язнення, можливо, навіть знову засудити його прямо в таборі. У січні 1969 року було розпочато нове слідство для визначення, як "Лихо з розуму" потрапило за кордон. Однак В. Чорновіл відмовився підписувати протокол.

Спроби також залучити "фахівців" для написання рецензії на "Лихо з розуму" були неуспішними. Рецензія, підписана завідуючим кафедрою марксизму-ленінізму Львівської консерваторії І. Козачуком та М. Нечиталюком зі Львівського університету, визначала книжку як антирадянський та антикомуністичний пасквіль, спрямований на підрич ідейних, політичних і економічних засад держави.

Судячи зміст та тон рецензії, можна припустити, що влада, ймовірно, мала намір знову засудити В. Чорновола за "антирадянську агітацію і пропаганду" [4, с. 93-109]. Однак ця спроба не вдалася, і слідство було припинено. 3 лютого 1969 року В. Чорновіл вийшов на волю, вже ставши визнаним дисидентом.

Резонанс, викликаний публікаціями В. Чорновола та І. Дзюби на Заході, змусив КДБ шукати нові шляхи активізації "контрпропаганди", зокрема серед української діаспори. Важливе місце в політичній публіцистиці «самвидаву» другої половини 1960-х років належало есеям В. Мороза. Його памфлет "Репортаж із заповідника імені Берії" вражав глибоким соціально-психологічним аналізом радянської системи та деспотизму. Зокрема, стаття критикувала знецінення життя людини, руйнування її індивідуальності тоталітарним суспільством. Вона не закликала до "конструктивного діалогу" в рамках системи, але висловлювала глибокі загальнолюдські мотиви критики радянської ідеології та системи.

1 вересня 1969 року В. Мороз вийшов на свободу, і вже протягом січня - квітня 1970 року він створив серію есе, включаючи «Серед снігів», «Хроніка опору» і «Мойсей і Датан». Цікавою частиною його статей стала критика ідеологічної упередженості, зокрема щодо поняття «націоналізм».

В. Мороз, наслідуючи І. Дзюбу, використовував "цитатну аргументацію", щоб показати, що радянський офіціоз відноситься до націоналізму толерантно, розглядаючи його як елемент національно-визвольного руху в усьому світі, але в Радянському Союзі використовує це

поняття для своїх внутрішніх потреб та пригнічення. В. Мороз зауважував, що "український буржуазний націоналізм" є загадковою табличкою, яку прикріплюють до кожного, кого треба було знищити, аналогічно до того, як фашисти використовували жовту латку на спині євреїв.

В інших есе, таких як «Мойсей і Датан» і «Хроніка опору», В. Мороз розглядає проблеми національної ідентичності та збереження національного «я». Перший із них є відповіддю на статтю білоруської поетеси Є. Лось, в якій вона висловлювала протест проти апології національної вторинності та культивування комплексу національної неповноцінності [4, с. 123-147]. В. Мороз гостро зауважував, що почуття національної вторинності не може бути основою для дружби між народами.

Цензурному контролю підлягали різноманітні види публікацій, такі як книжки, журнали, брошури, автореферати, плакати, листівки, і навіть наклейки на коробках із сірниками. Всі республіканські, обласні та багато міських газети підлягали обов'язковому цензурному контролю, в той час як районні та менші газети контролювалися вибірково. Робочий цензорський пункт діяв на головному поштамті в Києві, переглядаючи поштові надходження з-за кордону і вилучаючи матеріали, що вважалися "націоналістичною антирадянською літературою". На жаль, цей цензорський пункт тісно співпрацював з КДБ.

Система ідеологічної цензури також розповсюджувалася на багато наукових установ, де існували так звані "спецфонди", які контролювали друковану продукцію. Навіть у гуманітарних інститутах ці спецфонди мали цензорську функцію, яку можна важко було виправдати. Більшість рішень щодо цензури також приймалися органами Центрального Комітету, обкомів та райкомів Комуністичної Партії, а також редакторами видавництв, газет, радіо і телебачення.

У результаті утворилася широка система тотального ідеологічного нагляду, де цензурні органи були лише верхівкою айсберга. Після

брежнєвського перевороту в середині 60-х років ХХ ст. ця система стала ще більш активною, особливо спрямованою проти шістдесятників. Літератори, гуманітарії та художники, які представляли цей рух, знаходились під постійним тиском, і їхні творчі задуми часто зустрічались із цензурою. Умови для реалізації творчих амбіцій шістдесятників були дуже обмеженими, і система спрямовувала їх на офіційні ідеологічні рейки.

Це особливо вражало представників "другої хвилі" літературного шістдесятництва, таких як М. Холодний, В. Стус, І. Стасів, І. Калинець, Г. Чубай, Б. Мозолевський та інші. Вони часто опинялися в складному положенні, де вибір між офіціозом і вірністю власній творчості був практично неможливим [4, с. 177-219]. Ті, хто прагнув залишитися на своїх творчих позиціях, ставали предметом систематичного тиску та знущань, що призводило до переходу на самвидав або внутрішню еміграцію.

Однією з ключових постатей літературного самвидаву у другій половині 60-х років ХХ ст. був Євген Сверстюк. Його літературно-філософські есе, такі як «На свято жінки», «Собор у риштованні» та інші, хоча спочатку можуть здатися віддаленими від повсякденних питань, відігравали важливу роль у духовному розвитку та формуванні морально-етичного кредо інтелектуала. Есеї Є. Сверстюка відзначалися екзистенційними мотивами, близькими значній частині національної творчої інтелігенції, які прагнули розуміти національні духовні цінності у контексті загальнолюдських цінностей. Це визначало творчий шлях унікального літератора-есеїста, а його активна участь у громадських протестах обмежила його можливості в офіційній сфері.

Несподівано "фаховий" самвидав отримав історичну працю від М. Брайчевського під назвою "Приєднання чи возз'єднання?". Ця стаття, викладена в самвидаві, служила яскравим прикладом того, як офіційний підхід сприяв розвитку інтелектуального "андерграунду" та породжував інакомисленців. Робота розглядала Переяславський акт 1654 року як

"возз'єднання" України з Росією, термін якого, за офіційним тлумаченням, закріпився після відзначення 300-річчя цього події. Але термін "возз'єднання" не відображав об'єктивної реальності та історичних документів, а також визивав суперечки із попередніми схемами радянської офіційної історіографії, яка використовувала термін "приєднання". Михайло Брайчевський, вже відомий фахівець свого часу, привернув увагу до цього аспекту.

Улітку 1966 року стало відомо про поширення статті М. Брайчевського у самвидавці, хоча сам автор не був відповідальний за цей процес. Зміст статті не викликав серйозних зауважень навіть від офіційного становища, але сам факт її розповсюдження серед невідконтрольної аудиторії зробив Брайчевського "персоною нон грата". Головні ідеї статті обговорювали концепцію Росії як цивілізатора в історії СРСР, критикували перекозчення історії України XVII століття та характеристики українських історичних постатей згідно з цією концепцією [36, с. 669-691]. Основна критика була спрямована на ідею "возз'єднання двох братніх народів" як великодержавно-шовіністичної. Усі ці ідеї підкріплені цитатами з творів В. Леніна, і автор підкреслював свою відданість марксистській ідеології.

На той час М. Брайчевський вже не тільки був фахівцем з історії і археології, але став відомим автором популярної самвидавської статті. Це визначило його подальшу долю. У 1968 році, за ініціативою нового директора Інституту історії АН УРСР, М. Брайчевського звільнили. У 1970 році він перейшов працювати в Інститут археології АН України. Того ж року стаття "Приєднання чи возз'єднання?" була незаконно вивезена за кордон і опублікована видавництвом "Нові дні" у Торонто, навіть без згоди автора. Михайло Брайчевський знову був звільнений. Протягом шести років відомий вчений був позбавлений можливості працювати в своїй галузі, його наукові праці не друкувалися, і його ім'я було заборонено згадувати в періодиці.

Цього часу в українському самвидаві виникла нова форма літератури - "табірна" література. Після 1968 року почали поширюватися автобіографічні оповіді М. Осадчого "Більмо" і "Спогади" Д. Шумука. Редактором обох творів був І. Світличний, а їхнє розмноження допомагали Л. Селезненко і Я. Антонюк. Наприкінці 60-х років ХХ ст. в поширених списках з'явилися вірші З. Красівського "Невольницькі плачі", написані в нього в Володимирській тюрмі. До цього жанру можна віднести численні листи-протести, заяви в'язнів-українців, а також збірку "Українські юристи під судом КДБ", що розкривала замовчувані справи Л. Лук'яненка та його товаришів.

У січні 1970 року український «самвидав» отримав регулярне видання - перший номер "Українського вісника" [36, с. 709-737]. Ініціатором та головним редактором став В. Чорновіл, що мешкав у Львові. Редакційний склад також включав М. Косіва і Я. Кендзьора, а організаційну роботу виконувала О. Антонів. Журнал мав кореспондентів у різних містах України, які розповсюджували його матеріали.

Деякі примірники друкувалися на звичайному папері, а інші - на цигарковому, і тоді починався процес передруку тексту. Отже, якщо у вас було дві-три друкарки, то можна було одночасно виготовити приблизно п'ятдесят примірників.

Кожен номер "Українського вісника" починався однаковою передмовою, яка визначала завдання видання. В декларації зазначалося, що "Вісник" мав вміщувати інформацію про порушення свободи слова, демократичних свобод, судові та позасудові репресії на Україні, а також про інші проблеми, такі як шовінізм, українофобія, дезінформація та стан українських політв'язнів. Редакція підкреслювала, що "Український вісник" не мав антирадянської чи антикомуністичної спрямованості і відповідав конституційним нормам соціалістичної демократії.

Однак, в перших номерах стало відомо, що журнал не дотримувався багатьох принципів, заявлених у декларації. Його "легальність" була лише

формальною, і фактично він видавався підпільно. Такий підхід дозволяв заповнювати інформаційні лакуни, створені офіційними джерелами, але водночас робив інформацію односторонньою та підбіраною.

"Український вісник" включав в себе твори літературного та політичного самвидаву, а також інформацію про репресії щодо інакодумців та стан руху опору. Його важливість полягала в тому, що він став центром руху опору, де формувалася організаційна база, ідеологічні принципи та встановлювалися постійні контакти між учасниками.

З часом "Український вісник" став належною частиною українського самвидаву, який здобував все більше популярності та визнання. Насправді, його поява визначила новий етап у розвитку руху опору, перетворивши самвидав на організаційну інфраструктуру, яка зближувала політично активних інакодумців та сприяла обміну думками.

28 червня 1971 року Центральний Комітет Комуністичної Партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) прийняв секретну постанову під назвою "Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів". За місяць Центральний Комітет Комуністичної Партії України (ЦК КПУ) видав власну постанову, що повторювала заголовок та в основному містила аналогічний зміст і формулювання, додавши до цього "місцевого матеріалу" [34, с. 227-239]. Документ вказував на факти розповсюдження «самвидаву» серед наукових та творчих працівників, а також серед молоді республіки.

Постановою підкреслювалося, що самвидавські твори використовуються у своїх інтересах "імперіалістичними центрами антикомунізму, розвідки капіталістичних країн і зв'язаними з ними антирадянськими емігрантськими організаціями". Як найбільш характерні для самвидаву твори зазначались твори таких авторів, як Іван Дзюба, Василь Мороз, В'ячеслав Чорновіл та Євген Сверстюк.

Документ пропонував заходи для боротьби з «самвидавом», зокрема: підвищення політичної пильності й відповідальності комуністів, організацію масової кампанії серед мас-медіа для критики "буржуазно-націоналістичних, ревізіоністських концепцій з питань демократії, ролі партії у соціалістичній державі", а також проведення контрпропагандистських акцій за кордоном. Комітету доручалося вживати заходів для запобігання розповсюдженню політично шкідливої літератури, виявлення осіб, що займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званого "самвидаву", а також проводити необхідну профілактичну роботу.

Хоча прямо про репресивні заходи щодо діячів самвидаву в постанові не згадувалося, політичний контекст свідчив про те, що "профілактика" не обмежиться лише цим. Подальші події свідчили про готовність влади до широкомасштабних репресивних заходів щодо самвидаву, що розпочалися приблизно через півтора року.

Отже, загальна картина, яка виникла, свідчить про важливі події в історії літературного самвидаву в Україні у 1960-1970-х роках. "Український вісник" (УВ) виступав як видання, що намагалось висвітлювати порушення прав людини, демократичних свобод і проблеми національної суверенності в Україні [34, с. 243]. Однак, незважаючи на ствердження про свою легальність і конституційність, воно швидко стало об'єктом уваги радянської влади.

Постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ щодо протидії «самвидаву» свідчать про те, що держава вважала цей рух небезпечним і спрямовувала свої зусилля на його придушення. Вказані заходи включали політичну пильність, масові кампанії в ЗМІ, спрямовані проти "буржуазно-націоналістичних, ревізіоністських концепцій", а також заходи з контролю за поширенням та вивезенням самвидавської літератури.

Цей період загострення конфлікту передував широкомасштабній кампанії розгрому самвидаву в Україні, що мала серйозні наслідки для його учасників. Загальний контекст свідчив про те, що влада прагнула придушити

будь-яку форму незалежного висловлення та діяльності, розглядаючи літературний самвидав як загрозу своїй ідеологічній монополії.

Висновки

Виникнення руху опору в Україні протягом 1960-80-х років, на перший погляд, здавалося явищем нелогічним та незакономірним. Однак цей рух не лише виник, але й існував протягом майже двадцяти років, визначаючи суспільно-політичну обстановку в Україні у другій половині 80-х і на початку 90-х років. Цілком алогічним може здатися інше спостереження – основою цього руху стала інтелігенція.

Можна було припустити, що виникнення інтелектуально-духовної опозиції до режиму, її трансформація в дисидентство та організовані форми опору, були результатом випадковості. Але ця випадковість, чи, можливо, ціла серія випадковостей, виглядає як щось, що мало власну закономірність і логіку. Ретроспективний аналіз стосунків між державою та українською інтелігенцією у радянські та передрадянські часи вказує на те, що виникнення руху опору в досліджуваній період визначалося глибинними процесами. Саме інтелігенція була призначена для конфлікту з владою, який був неодмінною наслідків її відносин з режимом.

Інтелігенція, як соціальна верства, завжди була та залишається явищем досить аморфним. Її соціологічні межі часто розпливаються, властива висока соціальна мобільність та рухливість соціокультурних характеристик, а також можливість зміни політичних та ідеологічних прихильностей. Крім того, однією з ключових соціальних функцій інтелігенції завжди було інакомислення, що виражалося у виході із ідеями, не збігаючимися з офіційно визнаними суспільно-політичними доктринами. У відкритих, демократичних суспільствах критично налаштована частина інтелігенції має можливість вільно пропагувати свої ідеї, тоді як у закритих, тоталітарних режимах ця можливість їй позбавлена.

Отже, ці особливості інтелігенції слід враховувати при аналізі її відносин із державою в радянському суспільстві. Ці риси, будь то свідомо чи

несвідомо, були враховані державою під час визначення своєї мети створення нової, так званої "робітничо-селянської інтелігенції". Цей евфемізм мав подвійне значення: перше, він вказував на зміну соціальних джерел формування інтелігенції, де держава тепер прагнула безпосередньо регулювати цей процес, і, друге, регулювання соціальних функцій інтелігенції тією ж самою державою.

Формування "нової" інтелігенції здійснювалося по декількох напрямках. Хоча зміна соціальних джерел формування була досліджена в українській історіографії, це був лише один аспект. Одним із основних завдань системи було повне одержавлення інтелігенції. У тоталітарній системі, де держава прагне контролювати всі аспекти життя, одержавлення інтелігенції стає абсолютною метою. Всю інтелігенцію підпорядковується вказівкам держави. Більшість представників інтелігенції переходить у розряд державних службовців, а діяльність "вільних професій" регулюється державою через одержавлені профспілки, творчі спілки та систему "кормінь" (державні премії, фонди).

У контексті політики одержавлення та уніфікації інтелігенції, спостерігалась її денаціоналізація (враховуючи, що цей термін не стосується російської інтелігенції). Цей процес відбувався за двома основними напрямками - русифікацією та асиміляцією національної інтелігенції. Русифікацію слід розглядати не тільки як насадження російської мови і культури, витіснення національних мов і культур. З першого боку, вона розвивалася з різним ступенем інтенсивності протягом різних періодів радянської влади; з іншого боку, вона мала більше аспектів, ніж просто культурні.

Те ж саме можна сказати і про асиміляцію. Одним із головних наслідків русифікації та асиміляції національної інтелігенції було архаїзація та етнографізація національних культур, їх відставання від модернізованої

пануючої культури. Це також сприяло провінціалізації національних культур та, відповідно, інтелігенції. Це розбалансування привело до формування у національної інтелігенції комплексу неповноцінності, який впливав на її підсвідомість та заважав нормальному інтелектуально-духовному розвитку.

Суттєвим аспектом денаціоналізації інтелігенції було розбалансування її професійної структури. Більшість національної інтелігенції сконцентрувалася переважно у літературно-художній творчості та гуманітарних науках. Природничі, точні науки, сфера управління та адміністрації залишалися поза її впливом або асимілювали її, позбавляючи можливості розвивати власну культуру, інтегруватися в органічний розвиток (тут термін "культура" використовується в широкому розумінні).

Завершуючи розгляд взаємин держави та інтелігенції, необхідно взяти до уваги аспекти системи придушення та переслідування інакомислення і нонконформізму. Репресивна практика відносно невідомих осіб була постійним елементом цих стосунків. Ще більше, така практика час від часу застосовувалася навіть до тих, хто демонстрував лояльність до влади, очевидно, для "санації". Усі покоління української інтелігенції, в період радянської влади, відчували на собі репресії та обмеження. Репресії спрямовувалися, передусім, проти тих, хто вирізнявся яскравою індивідуальністю та не боявся висловлювати свої погляди. Крім того, конфронтація із Заходом під час "холодної війни" і внутрішні потреби модернізації радянського суспільства обумовлювали необхідність змін у системі.

Суттєвим елементом денаціоналізації інтелігенції стало створення системи придушення та переслідування інакомислення. Це включало репресивно-контрольні структури, такі як КДБ, цензура, апарат творчих спілок та ідеологічного нагляду в партії. Навіть якщо принцип їхньої діяльності залишався принципово незмінним, вони тимчасово втрачали

всєбічність дій під час періодів реформ і "відлиги". У різних сферах суспільного життя, зокрема в духовній, наступав час зростання нерегламентованої діяльності. Сформувалося покоління молодї інтелігенції, яке тимчасово уникало загальної уніфікації і проявило себе в суспільно-культурному житті.

Перед очима сучасників виступила, хоч і не в повному обсязі, приголомшлива картина злочинів, які держава вчинила проти власного народу. Це неодмінно викликало формування критичного ставлення до багатьох традиційних уявлень. Шістдесятники розкрили для себе "розстріляне відродження" 20-х років і відкрили великий шар національної культури, якою могла пишатися будь-яка європейська країна. Це відновлення вивело інтелігенцію на шлях національної гідності, що пододало комплекс провінційності і водночас сприяло зростанню невдоволення владою, яка систематично принижувала й відсувала культуру на другий план, не надаючи їй достойного визнання.

Повернення до історико-культурної традиції породило відродження інтелектуально-духовних цінностей, які держава намагалася витіснити зі свідомості інтелігенції, зокрема традиції інакомислення. Ще з середини ХІХ століття українська інтелігенція мала традицію інакомислення. Період "відлиги" призвів до з'яви нового покоління інтелектуалів, ідеями яких система не встигла охопити або пригнобити. Сформувалася група яскравих особистостей, здатних виступити духовними лідерами та організаторами.

Для інтелігенції, для якої принцип колективізму був глибоко врізаний в підсвідомість, це мало велике значення. Навіть в культивуванні творчої індивідуальності та оригінальності самовираження вона залишалася вірною ідеї спільноти однодумців, що суттєво полегшувалося наявністю осіб, на які можна було орієнтуватися. Зрозуміло, що пізніше, коли система відновилася відповідно до своїх законів, розпочалося полювання на такі індивідуальності.

У результаті накопичення "критичної маси" обставин, що викликали часткове роздержавлення певної частини інтелігенції, відбувся процес взаємного відчуження між цією групою і державою. Початково це відчуження мало емоційний характер, але з часом зростало, переходячи на рівень ідеологічного конфлікту, і, нарешті, стаючи політичним протистоянням.

Невдоволеність нонконформістської інтелігенції державною політикою спочатку обмежувалася окремими аспектами їхніх відносин. Проте з часом, внаслідок політики придушення інакомислення, це відчуження майже повністю охопило інтелігенцію, перетворивши багатьох з них у активних дисидентів і опозиціонерів.

Цікаво відзначити, що під час горбачовської "перебудови" ступінь відчуження знову зменшився, оскільки частина дисидентів вже залишалася в оптимістичних уявленнях про можливість демократизації системи. Треба також звернути увагу на розвиток процесу відчуження з точки зору взаємодії радянської системи та інтелігенції.

На початкових етапах інтелігенція в основному намагалася вдосконалити систему внутрішньо, зберігаючи її основні цінності. Однак з часом спостерігалось прагнення виходити за межі системи або залишатися в ній, не дотримуючись необхідних настанов. Останній етап відчуження полягав у практично повному протиставленні системі, в спробах відкинути її абсолютно та повністю.

Рух опору в період з 60-х до 80-х років став логічним продовженням етапів національно-визвольної боротьби, пройдених раніше. Моя ідейно-політична еволюція виявилася своєрідним патерном цих етапів. Як і український національно-визвольний рух з кінця XIX століття, рух опору проходив через аполітичне культурництво, формулювання ідеологічних постулатів, створення політичних партій і формулювання політичних вимог,

завершуючи збройною боротьбою за визволення. За винятком останнього етапу, рух опору повторив цей шлях.

На початку 1980-х років рух був майже придушений на етапі формулювання політичних вимог, але в другій половині 80-х він відновився, проходячи стадію створення політичних організацій. Міста стали базовими центрами руху, де міська інтелігенція взяла на себе роль організатора і головного учасника. За аналізами Б. Кравченка, 86% з 659 дисидентів належали до службовців (головним чином до інтелігенції), 13% – до робітників, і лише 1% – до колгоспників.

Важливо відзначити виняткову роль інтелігенції у русі опору 1960-80-х років. Село було паралізоване масштабним голодомором 1930–1933 рр., ув'язнене колгоспною системою й виснажене міграцією до міст. Робітничий клас, зрусифікований ідеологічно та орієнтований на соціально-економічні питання, був більше націлений на проблеми "хліба і масла". Таким чином, лише частина інтелігенції виступила проти системи, утворюючи основу руху опору. Важливо дослідити, які професійні групи інтелігенції найбільше представлені серед учасників цього руху.

З погляду зрілості національної свідомості учасників руху опору та їхніх політичних орієнтацій цікаво дослідити територіальний розподіл дисидентів. За даними Б. Кравченка, 92% їх сконцентровано в містах і містечках, решта — в сільській місцевості. З 3,749 врахованих осіб 38% проживали в Києві, 25% — у Львові, а в Івано-Франківській і Тернопільській областях — 9%. В Кримській області, Дніпропетровську, Одесі й Харкові (російськомовних регіонах) — 19%, а в інших областях — менше 10 в кожній. Таким чином, Київ і Західна Україна разом узяли на себе 72% всіх дисидентів, що відповідає провідній ролі цих регіонів у розвитку руху опору. Ці регіони традиційно були осередками національного руху та місцем, де відбувалися ключові події руху опору.

Далі варто розглянути дані щодо національного складу дисидентів. Зазначимо, що 77,2% з них були українцями, 0,5% — росіянами, а 9,9% представляли інші національності, переважно євреї та кримські татари. Національна приналежність 12,4% із загальної кількості 942 осіб залишається невідомою. Ці дані логічні, оскільки російська інтелігенція в Україні мала умови для розвитку своєї національної культури в межах системи та не зазнавала утисків з національних мотивів. Кількість учасників руху була обмеженою, і навіть за досить ретельними підрахунками Б. Кравченка, їхня кількість у період з 1960 по 1972 роки не перевищувала 942 осіб. Зрозуміло, що коло співчуваючих було ширшим, але вплив на кількісні показники це мало. Після 1972 року коло дисидентів фактично не розширювалося, що видно в складі Української Гельсінської групи. Можливо, слушно було зауваження І. Лисяк-Рудницького, який вбачав компенсацію в мізерній кількості через стійкість та опір дисидентів, а також у різноманітності їхніх професій та представленості у всіх регіонах України.

Передусім, слід відзначити, що інтелігенція, що керувала рухом опору, вносила важливий внесок в його формування, подаючи нові ідеї та служачи носієм об'єктивних тенденцій у розвитку українського суспільства. Ця інтелігенція стояла на захисті ідей, які, врешті-решт, знайшли своє втілення на практиці. Чи внесли дисиденти щось нове в розвиток української політичної думки? На перший погляд, у русі опору 1960-80-х років були політичні течії, які повторювали ідейну еволюцію своїх попередників, зокрема, прихильники націоналізму і соціалізму. Однак важливо відзначити, що вони не внесли нічого суттєво нового в розробку ідейно-доктринальних аспектів. Більшість дисидентів прагнула поєднання демократичних принципів з універсальними національними ідеями, що зробило їх передвісниками сучасної націонал-демократії. Характерною рисою більшості політично-ідеологічних конструкцій цього напрямку було прагнення до

легітимності. Іншою важливою особливістю руху опору була його орієнтація на загальнолюдські цінності.

Умови існування та розвитку руху опору також призвели до бідності конструктивних моментів у політичних програмах дисидентів. Твори самвидаву переважно містили констатації становища України в складі СРСР, зосереджуючись на проблемах культури, мови та інших негативних аспектах. Майже не існувало альтернативних конструктивних програм, за винятком тих, які виділялися в діяльності групи київських інтелектуалів (В. Лісовий, Є. Пронюк, Ю. Бадзьо); але їхній розвиток був обмежений репресіями. Рух опору постійно перебував у стані активного самозахисту, що ускладнювало концентрацію на формуванні конструктивних програм. Також важливим чинником було провінційне становище української культури, яке визначало рівень осмислення завдань інтелігенцією, інтенсивність репресій проти інакодумців, та несприятливі умови розвитку руху опору, який, фактично, був змушений жертвувати якістю інтелектуальних роздумів на користь більш рутинної "організаційної" роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К. : Видавничий дім "KM Academia", 1998, — 276 с.
2. Дисиденти. Антологія текстів / Упоряд.: О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг; Наук. ред. О. Сінченко. Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Центр європейських гуманітарних досліджень; Український католицький університет, Інститут релігії та суспільства. — К.: Дух і Літера, 2018. — 656 с.
3. Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія / Ковалів Ю. — К.: Видавничий центр «Академія», 2007. — Т.2.- С. 587.
4. Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців") : зб. матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. — Париж: Перша укр. друк. у Франції, 1967. — 335 с.
5. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2. 2-е вид, доп. Харків: Харківська правозахисна група. Київ: Права людини. 2007. 352 с.
6. Поле відчаю і надії. Альманах. Київ. 1994. 392 с
7. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва, упор.: Людмила Огнева, вид-во: Смолоскип, Київ, 2015, 712 с.
8. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
9. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996. — 616с.
10. Вінграновський М. Вибрані твори / Вінграновський М. — К.: «Дніпро», 1986 — С.6.

11. Дзюба І. Передмова. В кн.: М. Вінграновський. Вибрані твори / Дзюба І. – К.: «Дніпро», 1986. С.6.
12. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у першоджерелах / О.Г. Бажан // Краєзнавство. — 2006. — № 1-4. — С. 80-82.
13. До 100-річчя з дня народження. / Харківська правозахисна група Упорядкували В.В. Овсієнко та О.Ф. Сергієнко. Харків: Фоліо, 2005. 300 с.
14. Довідник з історії України / За ред. І.Підкови і Р.Штуса. – К.: Генеза, 2002. – С. 211-212.
15. Кріль Н. Сузір'я яскравих зірок на тлі тотальної негоди // Дивослово. – 2005. – №5. – С.2-8.
16. Наєнко М. Історія українського літературознавства. – К.: Академія, 2001. – С.365.
17. Жулинський М. Люди, що виривалися із обмежень звичності. Українська інтелігенція періоду «хрущовської відлиги»: репресій //Літературна Україна. 1996. 26 вересня. С.5-6.
18. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 80-ті роки в УРСР / Зарецький О. – К: Інститут української мови НАН України, 2008. – 440 с.
19. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. -- 1995. -- № 4.
20. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років, Київ: Либідь. 1995. 224 с
21. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Роман Корогодський. – Львів: видавництво українського католицького університету, 2009. – 656 с.
22. Леся Бондарук. Михайло Сорока, вид-во: видавнича фірма «Відродження», Дрогобич, 2001, 334 с.

23. Медвідь В. Шістдесятництво: міф і реальність//Українські проблеми. -- 1997. -- № 1.
24. Микола Вінграновський. Вибрані твори. Передмова І. Дзюби. – К.: Дніпро, 1986. – 464 с.
25. Образ доби у автобіографічно-мемуарному дискурсі українських шістдесятників / Л.Г. Касян // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. - №2. – С. 125-129.
26. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту//Сучасність. - 2000. -- № 4.
27. Сверстюк Є. Українська література і християнська традиція // Сучасність. -- 1992. -- № 12.
28. Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід// Сверстюк Є. Блудні сини України. -- К., 1993.
29. Світлана Кириченко. Люди не зі страху. Українська сага. Спогади, вид-во: Смолоскип, Київ, 2013, 424 с.
30. Стус В. Дорога до болю / Стус В. – К.: «Радянський письменник», 1990. – С.31.
31. Стус В. Листи до сина / В. Стус. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 192 с.
32. Танюк Л. Лінія життя: з щоденників: У 2-х т. – Т. 1.: 1964–1970 / Лесь Танюк. – Харків: Фоліо, 2004. – 557 с.
33. Танюк Л. Твори в 60-ти томах. Щоденники 1959-1960 рр. / Лесь Танюк. — Київ: Альтерпрес, 2004. — 832 с.

34. Українська Громадська Група Сприяння виконанню Гельсінкських угод, у 4 т., упор.: Василь Овсієнко, Харківська Правозахисна Група та вид-во Фоліо, Харків, 2001, 256 с.
35. Українські шістдесятники: філософія бунту / Пахльовська О // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65-84.
36. Чорновіл В. Твори в 10 томах. Т.2. Київ: «Смолоскип». 2003. 906 с.